III. szám, 1987. április

RÉGER ZITA

NYELVI SZOCIALIZÁCIÓ ÉS NYELVHASZNÁLAT MAGYARORSZÁGI CIGÁNY NYELVI KÖZÖSSÉGEKBEN

Az MTA Nyelvtudományi Intézete
1250 Budapest, Szentháromság utca 2.

A tanulmány a "Cigány gyermekek nyelvi szocializációjának vizsgálata" c. kutatási projektum célkitűzéseit, kutatási módszereit és kezdeti eredményeit ismerteti. A kutatás első témáját - a kisgyermekeknek szóló cigány beszéd sajátosságait - tárgyaló résztanulmány számos nyelvi adattal bizonyítja, hogy a cigány beszélők nyelvhasználatában is fellelhető számos olyan jelenség, amely a legtöbb nyelvi közösségben a kisgyermekekhez intézett beszédet jellemzi. Az e témakörben feltárt másik jelenségcsoport a cigány népi kultúra sajátosságaival függ össze: a kisgyermekeknek szóló beszédben ugyanis kezdettől fogva jelen vannak a cigány szóbeli (orális) kultúrát jellemző sajátos beszédműfajok, illetve ezek meghatározó vonásai. A második résztanulmány néhány cigány gyermekjátékot mutat be. Az e játékok során improvizált szövegek egyértelműen tanúsítják, hogy a hagyományos cigány kultúrában élő gyerekek iskoláskorukra elsajátítják - és alkotó módon alkalmazzák - a cigány szóbeli kultúra meghatározó jegyeit. Mindennek alapján a tanulmány cáfolja a "nyelvi deficit" hipotézisét.

A cigány nyelvet, hagyományokat többé-kevésbé őrző cigány közösségekben élő gyermekek otthoni nevelődését, családi szocializációját az elmúlt két évtizedben megjelent cigány tárgyú írások többsége gyakorlatilag szinte minden lehetséges szempontból negatív folyamatként minősítette; e folyamat sajátosságait voltaképpen már eleve bizonyos - a hétköznapi tudatban a "cigány gyermek" képéhez asszociált - negatív sztereotípiák: az iskolai eredménytelenség és a deviancia látószögéből mérlegelte. Ezek az írások, amelyeknek megállapításai a gyermekek otthoni nevelődéséről jórészt feltételezésen, kisebb részben alkalmi megfigyeléseken alapulnak, a családi szocializáció minden aspektusában, minden eszközében - az értékek átadásában, a szokások kialakításában éppen úgy, mint az anya-gyermek beszédkapcsolatban vagy a kisgyermekkel való játékban - a hiányt tartották meghatározónak, amint azt az alábbi néhány - találomra kiemelt - megállapítás szemlélteti: "A tulajdonképpeni nevelés, azaz a megfelelő viselkedésre való szoktatás és gondolkodásfejlesztés... ismeretlen a hagyományos életmódot folytató cigány családokban." (Vekerdi-Mészáros, 1978:35); "A cigány kisgyermeket két szempontból éri nyelvi károsodás a hagyományos - telepi - cigány környezetben. Egyrészt a beszélgetésre szoktatás kimaradása (ún. dialógushelyzet hiánya). A hagyományos életszemléletű, putrilakó szülők nem szoktak elbeszélgetni beszélni kezdő kisgyermekükkel. Így a másfél-kétéves cigány gyermek pusztán hallás útján, csiszoló-javítgató gyakorlat nélkül sajátítja el a nyelvet (akár cigányt, akár magyart)." (Várnagy-Vekerdi, 1979:24); "A telepi cigánygyermekekkel anyjuk keveset foglalkozik, így játékösztönük fejletlen marad, megreked a verekedés szintjén..." (Vekerdi-Mészáros, 1978:23); "Az anya mint elsődleges közvetítő nincs birtokában a társadalmi-történelmi alapon kialakult objektiválódott rendszernek (a természetes nyelvnek). A gyermek ezen a perszonális közvetítőn keresztül nem interorizálhatja a nyelvben rögzült társadalmi tapasztalatokat, tudattartalmakat... A cigánycsaládban alkalmazott követelményrendszer - ha egyáltalán van ilyen - a gyermeknek nem nyújt módot arra, hogy különböző magatartásmódozatokat tanuljon meg." (Tomai, 1979:95).

E kérdések tekintetében - megfelelő, célzott vizsgálatok lehetősége híján - nem juthattak sokkal előbbre azok a kutatók sem, akik a cigány gyermekek szocializációjának jellemzésekor a hiány egyes nyilvánvaló tényezőin (például a tárgyak hiányán) túl - a kulturális eltérések, a "másság" tényeit is készek voltak figyelembe venni (ld. pl. Kemény, 1976:46-49).

Arról, hogy valójában mi történik a cigány gyermekekkel, amíg az intézményekbe - iskolába, óvodába - bekerülnek, mindmáig szinte alig tudunk valamit: családon belüli szocializációjuknak gyakorlatilag minden aspektusát alapvetően a megbízható információk, a konkrét ismeretek hiánya jellemzi. Ezzel kapcsolatban kivételként azonban meg kell említenünk egy - az átlagot messze meghaladóan jó helyzetű - budapesti cigány csoport gyermekeinek iskolai beilleszkedését vizsgáló értékes esettanulmányt, amely a családi szocializáció kérdéseit is érinti (ld. Forray-Hegedűs, 1985).

A jelen kutatás elsősorban a cigány kisgyermekek otthoni nevelődésének egyik legvitatottabb aspektusát, a felnőtt-gyermek beszédkapcsolat mibenlétét: jellegét, funkcióit, sajátosságait - próbálja meg közelebbről megvizsgálni. Mivel egy adott közösség ilyen irányú kommunikációs gyakorlata részét alkotja annak a folyamatnak, amelynek során a gyermekből szociális interakcióra képes személy: az adott közösség teljes értékű tagja lesz, kutatásunkat - Dell Hymes (1975) nyomán - a nyelvi szocializáció[1] vizsgálatának is nevezhetjük.

[1] A nyelvi szocializáció terminust az újabb szakirodalom (ld. pl. Schieffelin és Ochs, 1986) kétféle értelemben használja: a) szocializáció a nyelv használata révén, a nyelv segítségével (a nyelv szerepének kiemelését ebben a vonatkozásban messzemenően indokolja, hogy a szocializáció során a gyermeknek átadott társadalmi és kulturális információkat a nyelv közvetíti, a felnőtt környezet a kisgyermek magatartását elsősorban a nyelv segítségével formálja, irányítja); b) szocializálás a nyelv használatára (a különböző kommunikatív helyzeteknek megfelelő, adekvát nyelvhasználati módok elsajátí(tta)tása). A jelen tanulmányban a nyelvi szocializáció terminust ez utóbbi értelemben használom.

I. A vizsgálat céljai és kutatási előzményei

A) A felnőtt-gyermek beszédkapcsolat vizsgálata a cigány nyelvi közösségekben

Kutatásunk elsődleges célja a felnőtt-gyermek beszédkapcsolat - ezen belül elsősorban a kisgyermekeknek szóló felnőtt beszéd, a nyelvi "input" - vizsgálata volt. Céljában és módszereiben e kutatás a felnőtt-gyermek beszédkapcsolat sajátosságait feltáró nemzetközi kutatásokhoz kapcsolódik; vizsgálatunk alapkérdéseit e korábbi kutatások alapján fogalmazzuk meg, eredményeit pedig ezek eredményeivel vetjük egybe.

Kutatási előzmények: az "input nyelv" sajátosságainak leírása a nemzetközi szakirodalomban

A felnőtt-gyermek beszédkapcsolat - ezen belül elsősorban a gyermeknek szóló, hozzá intézett felnőtt beszéd - az elmúlt két évtizedben intenzív kutatás tárgya lett a szocio- és pszicholingvisztikában. E kutatások egy része szociolingvisztikai, illetve szociálantropológiai indíttatású: a gyermekkel való beszédmódot mint az egyén kommunikációjában érvényre jutó "beszédregiszterek" (meghatározott beszédhelyzetben használt nyelvi "stílusok") egyikét, illetve mint az adott etnikai kultúrában érvényes szocializációs eljárások részét kísérelték meg leírni. A kisgyermeknek szóló felnőtt beszédet vizsgáló kutatások nagyobb része azonban pszicholingvisztikai kérdésre keres választ: azt próbálja meg feltárni, hogy a felnőtt - elsősorban anya - alkalmazkodik-e - és milyen eszközökkel alkalmazkodik - beszélni tanuló gyermeke aktuális nyelvi szintjéhez, és ez az öntudatlan alkalmazkodás mennyiben, milyen "hatásfokkal" segíti elő a gyermek nyelvi fejlődését. Ezek a széles körben meginduló empirikus kutatások nyelvhasználati jegyek egész sorát azonosították e sajátos beszédstílusban. Ezek a jellemzők, amelyek száma egy, az ilyen tárgyú kutatások addigi eredményeit összegző kötet (Snow és Fergusson, 1977) szerint mintegy százra tehető, nyilvánvaló alkalmazkodást tükröznek a fogyatékos nyelvtudású partner: a beszélni tanuló kisgyermek aktuális nyelvi és értelmi szintjéhez, túl ezen pedig figyelmének, érdeklődésének ébrentartását, nyelvi aktivitásának fokozását szolgálják. Így e beszéd-

stílus nyelvtani bonyolultságát és jólformáltságát elemző tanulmányokban a különböző mutatók (például az átlagos mondathossz mérőszáma, az alárendelés aránya, a főnévi és igei csoportok összetettsége, a rossz kezdés, hezitációs jelenségek, a nyelvtanilag helytelen mondatok stb. előfordulásának mértéke) egyaránt azt tanúsítják, hogy a vizsgált 18-36 hónapos gyerekekhez intézett beszéd mondattani szempontból jóval egyszerűbb, jólformáltabb a felnőtt beszédpartnereknek szóló beszédnél (Philips, 1973; Snow, 1972, Broen, 1972). Az egyszerűség tartalmi-szemantikai téren is érvényesül, amit világosan mutat az a tény, hogy a kisgyermeknek szóló beszéd jórészt az "itt és most", a jelenben folyó események leírására korlátozódik (Snow et al., 1976). Ez voltaképpen természetesen következik abból a tényből, hogy e kutatások szerint az anyák rendszerint előszeretettel folytatják a kisgyermek által felvetett témát, kérdéseikkel, kommentárjaikkal a gyermek érdeklődésének irányát követik, az ő cselekvéséhez kapcsolódnak. (Ez utóbbi tendencia voltaképpen már a nyelv előtti korszakban is erősen jellemzi az anyai beszédet, ld. Snow, 1977). Fontos jellemzője a kisgyermekhez intézett beszédnek a nagyfokú r e d u n d a n c i a : gyermekükhöz beszélve az anyák - azonos vagy módosított formában - gyakran ismétlik meg saját mondataikat, ami a gyermek számára kétségtelenül elősegítheti az adott közlés megértését. S nemcsak a saját megnyilatkozások, hanem a gyermek által közlöttek megismétlése, kiegészítése is gyakori jelenségnek bizonyult az anyai beszédben (Brown és Bellugi, 1964; Cross, 1977). L e x i k a i t e k i n t e t b e n az egyszerűség és a redundancia említett tényeivel összefüggő jelensége a beszédstílusnak a csekély szókincsbeli változatosság, amit a különböző vizsgálatokban nyert alacsony lexikai type-token hányadosok tükröznek (pl. Broen, 1972). Túl ezen, amint ez a korábbi antropológiai nyelvészeti kutatásokból is kiviláglik, számos nyelvészeti közösség tagjai a kisgyermekkel beszélve a nyelv sztenderd szavain kívül - vagy azok helyett - kifejezetten a kisgyermekeknek szánt, igen egyszerű hangtani felépítésű lexikai elemkészletet, ún. "dajkanyelvi szavakat" ("baby talk lexicon") is használnak (Ferguson, 1964; összefoglalóan Ferguson, 1977). Hangtani (fonológiai) szempontból a kisgyermekhez intézett felnőtt beszédet egyéb tekintetben is egyszerűségre, világosságra, expresszivitásra törekvés jellemzi. (Erre utaló jelenség például bonyolult képzésű réshangok, affrikáták helyettesítése zárhangokkal vagy egyes magánhangzók, mássalhangzók gyakori megnyújtása.) A beszédmegértést

elősegítő, a gyermek figyelmének felkeltését, ébrentartását szolgáló jellegzetes módosítások egész sorát tárta fel a kutatás szupraszegmentális szinten (mondatdallam, hangsúly, ritmus, stb. tekintetében) is. (Ilyen jelenségek például a beszédtempó lelassítása, magasabb hangfekvés használata, a szünetekkel erőteljesen tagolt beszédmód vagy meredeken emelkedő-eső hanglejtésminták használata, ld. Broen, 1972; Garnica, 1974.)

A fenti jelenségek meglétét az anyai beszédben a kutatás meglehetősen széles körben igazolta. Az is bebizonyosodott, hogy nem csupán az anyák, hanem más felnőttek - sőt már a négyéves vagy ennél idősebb gyermekek is - sok tekintetben hasonlóan módosítják beszédüket, ha kisgyermekekhez szólnak (Shatz és Gelman, 1973; Gleason, 1975). Ami e jelenség általános érvényének kérdését illeti, ennek megítélését megnehezíti az a tény, hogy a kisgyermekhez intézett beszéd sajátosságait mindeddig kulturális és szociológiai szempontból viszonylag szűk körben (többnyire angolszász nyelvterületen, ott is szinte kizárólag a középosztályhoz tartozó családok körében) vizsgálták, s jelenleg korántsem világos, hogy az itt feltárt sajátosságok mennyire tekinthetők általánosnak. Noha antropológusok több kultúrában is nyomára bukkantak e sajátos nyelvhasználat meglétének (erről összefoglalóan ld. Ferguson (1977)), más etnikai közösségekben viszont ettől gyökeresen eltérő nyelvhasználati sajátosságokat tártak fel a felnőttek kisgyermekkel való kommunikációjában. (Így például a pápua új-guineai kaluli népcsoportban azt találták, hogy nem a kisgyermekkel folytatott, az ő szintjéhez alkalmazkodó társalgás, hanem az adott beszédhelyzetnek megfelelő, utánzandó modellként bemutatott nyelvi megnyilatkozások és ezek megismételtetése a gyermekkel jelenti a nyelv elsajátításának legfőbb keretét, forrását. A kalulik felfogása szerint ugyanis a gyermekeknek kezdettől fogva a felnőtt kommunikációhoz szükséges "kemény" beszédet kell megtanulniuk, nem pedig a "gyermekeset", ld. Schieffelin (1979)).

A mondottakat figyelembe véve vizsgálatunk - eredeti célkitűzései szerint - elsősorban a következő kérdésekre keresett választ: Milyenek a kisgyermekeknek szóló beszéd jellemzői a cigány nyelvi közösségekben? Mennyiben tér el ez a felnőttek egymás között használt beszédétől, azaz közelebbről: hogyan és mennyire alkalmazkodnak a felnőttek a kisgyermek nyelvi szintjéhez? Élnek-e a felnőttek valamiféle - ösztönösen alkal-

mazott - nyelvtanítási "stratégiával" a kisgyermekkel folytatott társalgásban (például értelmezik-e, javítják-e a kisgyermek nyelvi normának nem megfelelő nyelvi megnyilatkozásait)? Mennyire és milyen eszközökkel ösztönzik beszédre? Befolyásolják-e valamilyen módon a kisgyermekkel való beszédkapcsolatot az illető közösségben élő néprajzi hagyományok? Milyenek az elvárások a gyermekek nyelvi fejlődését illetően, és hogyan alakul maga a nyelvi fejlődés? S végül - a nyelvészet illetőségi körén némileg túllépve - annak is megpróbáltunk utánanézni, hogy léteznek-e a vizsgált cigány közösségekben a beszélni tanuló kisgyermekeknek szánt folklóralkotások.

B) Cigány gyermekközösségek verbális kultúrájának vizsgálata

A kutatás e második része a cigány gyermekközösségeken belüli kommunikáció bizonyos aspektusainak a feltárását célozta. (Ezt a témakört a felnőtt-gyerek beszédkapcsolat kutatásának kiegészítéseként, mintegy kísérleti jelleggel vettük be a vizsgált kérdések körébe.) Vizsgálatunk e részében közelebbről azt próbáltuk meg tisztázni, hogy a mindennapi élet közvetlen céljain, kommunikációs gyakorlatán túl mire használják anyanyelvüket a cigány gyermekek. Léteznek-e a gyermekek körében valamiféle megfelelői a felnőttektől gyűjtött cigány folklór szóbeli "műfajainak" (pl. mese, adomaszerű rövid, csattanós történetek), illetve létezik-e valamiféle autonóm cigány gyermekfolklór? (Ez a terület - ami ismereteink jelenlegi állapotát illeti - éppen úgy fehér foltnak tekinthető, mint a felnőtt-gyermek beszédkapcsolat alakulása a cigány nyelvi közösségekben.)

Vállalt kutatási feladatunkba - a cigány gyermekek nyelvi szocializációjának a vizsgálatába - maradéktalanul beleillik e második téma, hiszen óvodás és iskolás korú gyermekek számára a gyermekközösség, a kortárscsoport a nyelvi szocializáció fontos színtere.

A különböző nyelvi közösségekhez tartozó gyermekek kommunikációs gyakorlatában élő "beszédműfajok" és általában a gyermekközösségek verbális kultúrája (amelynek egyes jelenségei olykor felnőtt minta nélkül, autonom módon alakulnak ki és magukban e gyerekközösségekben hagyományozódnak tovább) újabban egyre inkább az érdeklődés előterébe kerül a nyelvészeti antropológia és a fejlődési szociolingvisztika kutatóinak körében (ld.

pl. Ervin-Tripp és Mitchell-Kernan, 1977; Schieffelin és Ochs, 1986). Vizsgálatunk e második témája tehát - amennyiben adatgyűjtésünk sikerrel jár - az ilyen tárgyú nemzetközi kutatásokhoz is hozzájárulást jelenthet.

II. A kutatás módszerei

A vizsgált terepek kiválasztása: A vizsgálat során elsősorban olyan kétnyelvű cigány csoportokban végeztünk adatgyűjtést, amelyekről a korábbi néprajzi vagy népzenei adatgyűjtés során bebizonyosodott, hogy valamilyen mértékben még őriznek néprajzi hagyományokat. További szempont volt a vizsgált csoportok kiválasztásában, hogy kutatásunkban valamennyi Magyarországon beszélt nagyobb dialektus: az oláh cigány, a fódozó (gurvári) és a magyar cigány (romungro) képviselve legyen.

A fenti szempontok alapján összesen 11 településen (Esztergom, Gyöngyös, Kiskundorozsma, Kiskunmajsa, Hodász, Nagyecsed, Nyírvasvári, Hajdúhadház, Kétegyháza, Nógrádmegyer, Csobánka) végeztünk adatgyűjtést. Ezen túl két somogyi helységben - Nagybajomban és Pálmajorban - beás (tehát román nyelvű) szövegeket is gyűjtött az ott élő cigányoktól a vizsgálatban részt vevő egyik munkatárs.

A terepen dolgozó munkatársak (a kutatás vezetőjén túl a legnagyobb részt vállalók: cigány gyermekekkel foglalkozó pedagógus-kutató; cigányokról könyvet író szociográfus; gyermekével és szociálantropológus férjével - a férj kutatása miatt - cigánytelepre költözött óvónő, valamennyien nők) mindegyike rendelkezett legalább elemi szintű cigány nyelvismerettel és a kapcsolatteremtéshez szükséges empátiával. Az anyaggyűjtésben, s méginkább a szalagok átírásában (erről ld. alább) lehetőség szerint cigány munkatársak - az adott közösségekből származó anyanyelvi beszélők - segítségét is igénybe vettük.

Ami az adatgyűjtés módszereit illeti, ezt minden tekintetben a terep, az adott kulturális közeg sajátosságaihoz alkalmaztuk. Laza, kötetlen beszélgetés keretében az anyáktól kisgyermekük nyelvtudása felől érdeklődtünk (amennyiben a gyerek már beszélt; preverbális korúak esetében főleg affelől érdeklődtünk, mire figyel, mit ért már meg a kisbaba); ez rendszerint azonnal kiváltotta a gyermek beszédre biztatását, a hozzá való beszélést, amit - a beszélők beleegyezésével - magnóra vettünk. (A vizsgálat e részébe 0-3 éves gyermekeket vontunk be.)

A munkatársak hosszabb-rövidebb ott tartózkodásuk során minden ilyen korú gyermeknek szóló beszédet felvettek (tehát nemcsak az anya beszédét, hanem más felnőttekét, sőt idősebb gyermekekét is, amennyiben ők is beszéltek a kisgyerekhez.) Kutatásunkban több egymást követő alkalommal (longitudinálisan) vizsgált családok is szerepelnek. A felvételek változatos beszédhelyzetekben - etetés, altatás, mosdatás, játék stb. közben készültek. Anyagunkban mindkét nemből kb. egyenlő arányban vannak képviselve gyerekek, így - egyebek között - a gyermekekhez intézett beszéd nem szerinti eltéréseit is módunkban lesz megvizsgálni, ami a cigány közösségek esetében igen fontos szempontnak tűnik.

A településeken élő óvodás és iskolás korú gyermekektől játékaik felől érdeklődtünk, illetve megkértük őket, hogy tanítsanak meg bennünket azokra a játékokra, amelyeket játszani szoktak. A közvetlen kérdezésen túl pedig minden alkalmat megragadtunk tevékenységük megfigyelésére.

A vizsgált közösségek felnőtt tagjaitól minden számunkra elérhető, hozzáférhető néprajzi anyagot, narratív szövegtípust (pl. meséket, tréfás történeteket és vicceket, történeteket a régi cigányéletről és az adott közösségben, családban történt nevezetes eseményekről, élettörténeteket stb.) magnóra vettük, hiszen témánk feldolgozásához igen fontos volt, hogy tudjuk: mit hallhatnak, mit ismerhetnek a gyerekek, melyek azok a "beszédműfajok", beszédesemények,[2] amelyeknek elsajátítására, reprodukciójára őket felkészítik, hogyan tükröződnek ezek a gyermekek játékaiban, a tőlük felvett szövegekben stb.

A hangfelvételeken túl a munkatársak látogatásukról jegyzőkönyvet is készítettek, amelyben a felvételek visszahallgatása, esetleges helyszíni jegyzetek és memorizált megfigyeléseik alapján rögzítették a felvétel során lezajlott eseményeket, cselekvéseket, a résztvevők személyét, valamint a téma szempontjából releváns információkat.

[2] A "beszédesemény" terminus a szociolingvisztikában, a "beszélés néprajzában" a nyelvi interakcióknak egy-egy adott kultúrában érvényes, használatban lévő típusait jelöli. A beszédesemények meghatározott alkotóelemekre bonthatók, és meghatározott formai és funkcionális jegyekkel jellemezhetők. A beszédesemények típusai, kategóriái gyakran azoknak a szavaknak az alapján azonosíthatók, amelyekkel megnevezik őket (pl. az európai kultúrkörben: megnyitó beszéd, miniszteri expozé, vasárnapi prédikáció, stb.) (Hymes, 1975:108). A továbbiakban a magyar nyelvészeti szakirodalomban jobban elterjedt "beszédműfaj" kifejezést a "beszédesemény" terminus itt megadott értelmében használom.

Mivel a munkatársak a kutatás során egyes családokkal igen jó kapcsolatba kerültek, s ezáltal az ott élő cigány kisgyermekek szocializálásának módjairól egyéb szempontból is igen sok és hiteles információt szerezhettek, célszerűnek, sőt tudományos érdeknek tűnt számunkra, hogy ezeket is feljegyezzük: így az eredeti kutatási célon túl a hagyományokat többé-kevésbé őrző cigány családok gyermeknevelésérőI, gyermekgondozási szokásairól, az ezekhez kapcsolódó hiedelmekről, elvárásokról is nagy mennyiségű anyagot (kb. 150 gépelt oldalnyi feljegyzést) gyűjtöttünk. (Legtöbb ilyen információ a cigánytelepen élő munkatárstól származik, akinek csecsemője gondozásához, neveléséhez gyakran adtak tanácsot a cigány asszonyok!)

A vizsgálat során nemzetközi viszonylatban is igen nagy - mintegy 160 órányi - beszédanyagot sikerült összegyűjtenünk. Ebből (a nyers átírásokat is számítva, ld. alább) mintegy 22 órányi beszédanyag átírása készült el. Cigány szövegek átírása - cigány köznyelv hiánya, a nyelvjárási változatok sokfélesége, a cigány élő beszédben oly gyakori hangzókiesések és asszimilációs jelenségek miatt - igen bonyolult, nehéz feladat, amelynek elvégzéséhez erőteljesen igénybe vettük az adott nyelvi közösségből származó (a vizsgált településen vagy pesti munkásszálláson élő) anyanyelvi beszélők segítségét. Ha az átírás során segítséget nyújtó anyanyelvi beszélő nem - vagy legfeljebb csak nehezen - tudott írni, az átírást magát a felvételt készítő munkatárs végezte, a cigány segítőtárs feladata a szalag lediktálásában és lefordításában állt. (A cigány anyanyelvi beszélők a diktálás során rendszerint - teljesen spontán módon - szótári alakjukban használták a szövegben szereplő szavakat, nem pedig a szalagon regisztrált, a beszédfolyamatban módosult alakjukban, ami a nyelvi anyag megértésében igen nagy segítséget jelentett számunkra.) A fordítás lehetővé tette a szöveg hiteles "olvasatának" a megismerését, az esetleges ismeretlen - a rendelkezésünkre álló szótárakban nem szereplő - szavak azonosítását, illetve az átíró magyar anyanyelvű munkatárs cigány nyelvtudásának hiányából fakadó torzítások feloldását. (Az átírást közvetlenül végző munkatárs a lediktált cigány szövegen túl az anyanyelvi beszélőnek minden, a szöveghez fűzött kommentárját is feljegyezte, - ami nem egyszer igen értékes szociolingvisztikai adalékhoz juttatott bennünket.) Ha az adott közösségből már kikerült iskolázottabb cigány beszélő, a nyers átírás elkészítését esetenként teljes egészében ő maga végezte. Mind a cigány, mind a magyar nem nyelvész munkatársak

az átírás elkészítésekor tetszőleges írásmódot használhattak. (Nyers átírásaink rendszerint magyar helyesírással készültek.) Az átírás elkészítésének második szakaszában aztán a kutatás nyelvész résztvevői a nyers átírásokat javították, nyelvészetileg szakszerű írásmódba tették át, a finomabb hangjelölések bevezetésével.

III. A vizsgálat néhány eredménye[3]

Vizsgálatunk adatai a bevezetőben említett, súlyos nyelvi deprivációt sugalló feltételezésekkel úgyszólván gyökeresen ellenkező nyelvi helyzetet mutatnak: anyagunkból egy gazdag, sok tekintetben sajátos, élő cigány verbális kultúra körvonalai bontakoznak ki, amely a cigány kisgyermeket úgyszólván születésétől kezdve körülveszi, s amelynek a gyermek eszmélésétől kezdve részese. A jelen tanulmányban ennek csupán néhány vonatkozását érinthetem (tekintve, hogy a kutatáshoz mindössze másfél év állt rendelkezésünkre, amely alatt a kutatás vezetőjének egy másik nagyigényű kutatási programot is irányítania kellett). A vizsgálat teljes anyagának feldolgozása több évre szóló, nagy szellemi - és anyagi - ráfordítást igénylő feladat lesz.

A továbbiakban kutatásunk *első témájából*: a kisgyermekhez intézett beszéd vizsgálatának témaköréből ismertetek néhány jelenséget azok közül, amelyeket a vizsgálat során a legszélesebb körben tapasztaltunk, illetve amelyeket - eddigi ismereteink alapján - leginkább sajátosnak, a cigány közösségeket leginkább jellemzőnek találtunk. A vizsgálat *második témaköréből*: a cigány gyermekközösségek verbális kultúráját feltáró kutatásból pedig néhány — nyelvészeti és néprajzi szempontból rendkívül érdekes - játéktípust mutatok be.

3) A kutatáshoz nyújtott tanácsaikért, valamint az alább közölt szövegek átírásának az ellenőrzéséért köszönettel tartozom Kovalcsik Katalin népzenekutatónak és Tálos Endre nyelvésznek. A 44, 47, 51, 60. és 62. oldalon közölt lábjegyzeteket Tálos Endre írta. Itt szeretnék egyben köszönetet mondani cigány adatközlőinknek (nevüket ld. alább, a szövegrészletek előtt), valamint mindazoknak a cigány a nem cigány munkatársaknak, akik az itt közölt szövegek gyűjtésében és átírásában közreműködtek: Balogh Jánosnénak, Danyi Évának, Diósi Ágnesnek, Jakab Mihálynak és Jakab Mihálynénak, Kanalas Jánosnénak, Rézműves Mihálynénak, Rostás Józsefnek és Szegő Juditnak.

A) A kisgyermekeknek szóló beszéd néhány sajátossága a vizsgált cigány közösségekben

Kutatásunk során a cigány kisgyermekek és környezetük beszédkapcsolatát vizsgálva mindenekelőtt e kapcsolatok sokfélesége, a gyermeket érő nyelvi hatások, ingerek bősége volt számunkra szembetűnő. Szemben azzal a - az európai és a tengerentúli angolszász kultúrákban általánosnak mondható s a hazai viszonyok között is jellemző helyzettel, hogy a kisgyermekek nyelvi fejlődésének legfőbb forrása az anya beszéde, a gyermek beszédfejlődése elsősorban az anya-gyermek diád és/vagy a szűkebb család tagjaival fennálló beszédkapcsolatok keretében megy végbe, a cigány kisgyermekek beszédkapcsolatai a vizsgált közösségekben szinte hihetetlenül széles körűeknek tűnnek. A családok szoros - és igen kiterjedt - rokonsági-komasági-szomszédsági kapcsolatai miatt ugyanis a kisgyermekek beszédre nevelésében az anyán és a szűkebb család tagjain kívül még igen sok más személy is részt vesz: a kisgyermekes családhoz betérő gyakori látogatók által is dédelgetett, karból-karba adott kisgyermek átlagos mértékkel mérve szinte hihetetlenül sok nyelvi ingerhez jut, nyelvi teljesítményét pedig - számos adatunk utal erre - igen széles körben méltányolják.[4] Hogy melyik gyermek éppen hol tart a beszédfejlődésben, mit hogyan mond, azt nem csupán a szűkebb család, hanem - úgy tűnik - a tágabb közösség is számon tartja (erre utal egyebek között az a tény, hogy egy-egy általunk megfigyelt cigány kisgyermek nyelvtudásáról, a nyelv sztenderd szavaitól eltérő hangalakú szavainak értelméről szinte meghökkentően széles körből tudtunk pontos, naprakész információkat szerezni).

Az alább bemutatott, a kisgyermekeknek szóló beszédet jellemző nyelvi és nyelvhasználati sajátosságoknak legalább egy része nem csupán az anyák, hanem a kisgyermekekhez beszélő legkülönbözőbb felnőttek, sőt idősebb gyerekek beszédében is regisztrálható volt: ez a sajátos beszédstílus - s az alapját alkotó nyelvhasználati szabályok - kétségtelenül részét alkották az adott nyelvi közösségnek a nyelvre, a nyelv adekvát

4) Ezzel kapcsolatban említést érdemel, hogy a Forray-Hegedűs szerzőpár az általuk vizsgált cigány csoport csecsemő- és bölcsődéskorú gyermekeinek nevelésében szintén az érzelmi és érzéki ingerek gazdagságát regisztrálhatták - a várt ingerszegénység helyett (ld. Forray-Hegedűs, 1985: 68-69).

használatára vonatkozó kollektív tudásának. E nyelvhasználati jellemzők egy része hasonlóságot mutatott más kultúrákban, más nyelvi közösségek kommunikációjában leírt jelenségekkel, más részük azonban - legalábbis eddigi ismereteink alapján - sajátosan cigánynak tűnik, s valamilyen módon, valamilyen tekintetben közvetlenül összekapcsolható a cigány közösségekben őrzött szóbeli néprajzi hagyománnyal, a közösségek kommunikációs gyakorlatában élő "beszédműfajok", szövegtípusok sajátos jegyeivel. Az alábbiakban a vizsgálati anyagunkból kiemelt és bemutatott egyes jelenségek kapcsán ezeknek a - a cigány nyelvhasználatot sajátosan jellemző - jegyeknek a megragadására is kísérletet teszünk.

1) Más nyelvi közösségekben is fellelhető nyelvhasználati tendenciák: egyszerűsítési, redundancia- és expresszív jelenségek a kisgyermekeknek szóló cigány nyelvű beszédben

Vizsgálati anyagukból egyértelműen kiderül: a cigány nyelvi közösségek tagjainak kisgyermekekhez intézett beszédében széles körben fellelhető az egyszerűség, a redundancia és az expresszív beszédmód számos olyan jelensége, amelyek - az I. pontban mondottak szerint - más nyelvi közösségek tagjainak ilyen típusú nyelvhasználatát jellemzik. Ezek megléte pedig minden kétséget kizáróan bizonyítja: más közösségek beszélőihez hasonlóan a cigány nyelvet beszélők is - ösztönös, spontán módon - a gyermekek számára érthető, feldolgozható, figyelmüket felkeltő, ébrentartó nyelvi közlések megalkotására törekednek, amikor a közösség kisgyermekeivel interakcióba lépnek.

Az egyszerűsítési tendenciák megléte leginkább hangtani (fonológiai) vonatkozásban szembeszökő: a kisgyermekeknek szóló cigány beszédben ugyanis a szavak hangalakja igen gyakran erős változást szenved, s e változások meghatározott szabályszerűségeket mutatnak, meghatározott típusokba sorolhatók. Ferguson (1977) kategóriáit felhasználva e változások három fő típusát különíthetjük el, amelyek a következők: a szavak hangalakjának leegyszerűsítése egyes magánhangzók elhagyása révén; különböző irányú asszimilációs folyamatok; végül pedig bonyolultabb képzésű hangok behelyettesítése a képzés szempontjából egyszerűbb (s a kisgyermek beszédfejlődése során korábban megjelenő) hangokkal. (Ez utóbbi anyagunkban szinte

kizárólag réshangok helyettesítését jelenti zárhangokkal.)

Néhány példa anyagunkból e jelenségekre:

Szavak hangalakjának redukciója hangzókihagyás (elízió) révén[5]

Dajkanyelvi hangalak	Felnőttnyelvi hangalak	
e ma	de ma	"adjál nekem"
ik ta	dikh ta	"nézd csak"
a tār	ža tār	"menj"
urāles	zurāles	"erősen, nagyon"
iči	niči	"nem"
aki } ake }	laki } lake }	"övé, az ő.."(nn. birtokos esetén); neki"

Asszimiláció

Dajkanyelvi hangalak	Felnőttnyelvi hangalak	
mittoj	mištoj	"jól van"
bābukka	bābuška	"kisbaba"
Jukka[6]	Jutka	Jutka
gāgo	drāgo	"kedves"
mumija	cumija	"cumi"
atta	aš ta	"várj csak"
ditta	dikh ta	"nézd csak"
kukko	cukro	"cukor"

5) A kezdő mássalhangzó (vagy az első szótag) szisztematikus, szabály jellegű elhagyása gyakran megfigyelt jelensége a gyermeknyelvnek. Ugyanez jóval ritkábban fordul elő a gyermeknek szóló beszédben, egyéb felnőttnyelvi és nyelvtörténeti párhuzamok pedig kivételesek. Érdekes analógia idézhető azonban Ausztráliából, ahol két nagy nyelvi areában egy ennek megfelelő hangtörténeti szabály - ún. "initial dropping" - működött (vö. Dixon, 1980).

6) Amint e példa is mutatja, a hangtani egyszerűsítés szabályai a kisgyermeknek szóló cigány beszédben használt magyar elemekre (ezen belül a személynevekre) is kiterjedhetnek. Analóg példa a hangzókihagyás esetében: Phen "öcsönöm" - "Mondd: "köszönöm""!

Réshangok helyettesítése zárhangokkal

Dajkanyelvi hangalak	Felnőttnyelvi hangalak	
to	so	"mi, mit"
da tār	ža tār	"menj"
bābupka	bābuška	"kisbaba"
petke	peske	"magának"

(Bár - amint korábban említettük - a cigány élőbeszéd folyamatában a szavak hangalakja gyakran szenved meghatározott irányú módosulást, ugyanezen szavaknak a fenti módon való alakváltozása cigány felnőttek egymás közötti beszédében teljesen elképzelhetetlen lenne.)

A fenti hangtani jelenségeken kívül az egyszerűsítés tendenciáját jelzik a cigány szövegeinkben igen nagy gyakorisággal előforduló, egyszerű hangtani felépítésű (általában msh.+mgh.+msh.+mgh. szerkezetű), meghatározott jelentéskörökhöz tartozó, csak kisgyermekekkel való beszédben használt lexikai elemek, az ún. "dajkanyelvi szavak" is. (Az ilyen szavak nem alkalmi egyszerűsítési folyamatok eredményei, hanem az adott közösség szókincsének t a r t ó s e l e m e i közé tartoznak. Témánk szempontjából nincsen jelentősége annak a ténynek, hogy a cigány dajkanyelvi szókészletben a magyar dajkanyelvből, esetleg a magyar tájnyelvből származó átvételek is előfordulnak, ld. alább; ezek hangtani felépítése is többnyire a fenti sémát követi.)

Néhány példa a dajkanyelvi szavakra (ahol lehetséges, a "felnőttnyelvi" megfelelőket is megadom):

Dajkanyelvi szó	Felnőttnyelvi megfelelője	
lala lulu (kerel)[7] lulaj	sovel	"alszik"
pok-pok (kerel)[7]	mārel	"ver"
tutu	pāji	"víz"
pupu	kolompīri	"krumpli"

7) A megjelölt cigány dajkanyelvi szavak közül az első kettőt rendszerint a kerel "csinál" ige tárgyaként, az utóbbit pedig a žal "megy", illetve az avel "jön" igék határozójaként használták az adatközlők.

cici	mās	"hús"
bebe		kisgyermekek ijesztgetésére szolgáló boszorkaféle
buva (v žal, avel~)[7, 8]		kb. "pápá megy" (elmegy, kimegy)
bubu < magy.dajkanyelvi bubu		vmi rossz, csúnya dolog
bibi < magy. dajkanyelvi bibi		vmilyen sérülés, fájó pont
coco	bālo	"disznó"

A redundanciajelenségek és az expresszív beszédmód szemléltetésére álljon itt egy rövid részlet az egyik igen jellegzetes szövegimprovizációból (ezekről ld. alább), amelyet egy hodászi fiatalasszony gyermekének altatása közben rögtönzött:

Lakatos Sándorné (Gyöngyi) 17 é.
Lakatos Erzsébet (Biszerka) 1;6 é.
Hodász, 1983.
Gyűjtő: Réger Zita

8) Nem kizárt, hogy a cigány dajkanyelvi buva szó magyar tájnyelvi eredetű (vö. buvál "fekszik", "gyereket elaltat, lefektet") bár a magyar tájnyelvi szó jelentése eltér a fentitől (ld. ÚMTsz).

1	Ker de tèntikāja [9]	Aludjál!
2	Kèr tuke tèntika!	Aludjál (magadnak)!
3	Cukàr Cèrka, èidę Cèrko, pikò Bicèjko, gàgo Bicèjko.	Szép Szerka (ti. Biszerka), édes Szerka, kicsi Biszerka, drága Biszerka.
4	Kèr tèntikāja!	Aludjál!
5	Mitòò?	Jó?
6	Gàgo cukà bungàri!	Drága szép bogár!
7	Mindèno, kìnco!	Minden(em), kincs(em)!
	---	---
8	Sò abà!	Aludj már!
9	Soɣ dè!	Aludj!
10	(ritmikusan skandálva) Sòɣ sòɣ, sòɣ!	Aludj, aludj, aludj!
11	Pìko-pìko Sèjkà, gàgo-gàgo Bìsejkà!	Kicsi-kicsi Szerka, drága-drága Biszerka!

[9] A tanulmányban közölt szövegek fonetikus átírása során a következő jelölési módokat alkalmaztuk:

(1) Az aspirátákat (az ún. hehezetteket) utánírt h-val adjuk vissza: th, kh, ph.

(2) A palatális képzést külön, a mássalhangzó után írt j-vel jelöljük: tj, dj, nj, lj.

(3) A palatalizált szibilánsok jelölése: ś, ź.

(4) Az alveopalatálisokat hacsek jelöli: č=cs, š=s, ž=zs.

(5) Az r kemény, erősen pergetett, esetenként hosszú rr vagy raccsolt.

(6) Az x uvuláris réshang.

(7) A nyílt e, o jelölése: ę, ǫ.

(8) A veláris e és i jelölése: ë, ï.

(9) A nazális magánhangzók jelölése: a, e. A l nazális színezetű, (l és n közé eső) hang.

(10) A hangsúlyt - a magyar helyesírás ékezethasználatából eredő esetleges zavarok elkerülése végett - b a l r a d ő l ő v e s s z ő v e l jelöljük.

(11) Rövid, pillanatnyi szünetet /, hosszabb (általában 2-3 mp hosszú szünetet // jellel jelölünk.

(12) A cigány szövegben a nem pontosan érthető vagy érthetetlen szövegrészeket alápontoztuk. (A bizonytalanul értett elemek a magyar fordításban is alápontozva szerepelnek, az érthetetlen szövegrészek helyét pedig pontozás jelöli.) A fordításban szögletes zárójelbe kerültek azok az elemek, amelyek az eredeti cigány szövegben nem szerepelnek. A cigány szövegben előforduló magyar szövegrészeket - a Magyarországon alkalmazott átírási konvenciónak megfelelően - aláhúzással jelöltük, és a magyar helyesírásnak megfelelően írtuk át. (Ugyanezen szövegrészek a fordításban is aláhúzva szerepelnek.)

12 Èi̯dęsò, mìndęnò.	Édes(em), minden(em)!
13 Cùklosò, Bìsejkà.	Cukros, Biszerka
14 Kadè šovèj petk e šej, dikhēēš? mìndjān!	Így alszik (magának) a kislány, látod? mindjárt!
15 Mìndan vì šovèj taj, udjì, mama, udjì?	Mindjárt el is alszik, ugye, mama, ugye?

(ritmikusan skandálva)

16 Èi̯dę̀š mama, cę̀rębùngārò!	Édes mama, cserebogár!
17 Gāgō, gāgō, gāāgo!	Drága, drága, drága!
18 Pikko, pikko, čūūklò!	Kicsi, kicsi, cukor!
19 Pikko, pikko, mindeno!	Kicsi, kicsi, minden(em)!
20 Kedvešo!	Kedves!
21 Babukka!	Kisbaba!
22 Čùklošo!	Cukros!
23 Mìndeno!	Minden(em)!
24 C̨ini Bicèjka, ōkos Bìcelka!	Kicsi Biszerka, okos Biszerka!

Az idézett - erős magyar nyelvi hatásról tanúskodó - szövegrészlet a cigány közösségekben a kisgyermekekkel használt redundáns és expresszív beszédmód több jelenségét is szemlélteti. Ezek közé tartozik például egyes mondatrészek - vagy esetleg teljes mondatok - megismétlése (ld. pl. 3; 8-10; 17-19 mondatok a fenti szövegben); magán- és mássalhangzók emfatikus megnyújtása (pl. 14: dikhēēs? "látod?", dikhes helyett; 18,19: pikko "kicsi", piko helyett), vagy bizonyos mássalhangzók meghatározott irányú minőségi változása (például réshangok helyettesítése affrikátákkal, ld. 3; 6: cukār < šukār "szép"). Ide sorolható még egy további jelenség is, amelyet a fenti szövegrészlet átírásakor még nem jelöltünk, mivel e jelenség lejegyzésének módszerét egyenlőre még nem alakítottuk ki: a kisgyermekeknek szóló beszéd énekbeszédszerű prozódiája, amely nem egy esetben - szinte észrevétlen módon - valódi dallamá: improvizált szövegű és dallamú énekké alakul át (erről ld. később).

2) A cigány közösségek nyelvhasználatát sajátosan jellemző jelenségek a kisgyermekeknek szóló cigány nyelvű beszédben

A felnőtt-gyermek beszédkapcsolat azon vonásai, amelyeket a továbbiakban ismertetünk, feltevésünk szerint nem függetlenek a vizsgált cigány közösségek élő néprajzi hagyományaitól, szóbeli (orális) kultúrájuk egyes meghatározó vonásaitól. Kutatási témánk szempontjából vizsgálva a cigány néprajzi alkotások következő sajátosságai érdemelnek figyelmet:

- Néprajz- és népzenekutatók (például Nagy, 1975, 1978; Vekerdi, 1985; Kovalcsik, 1985) véleménye megegyezik abban, hogy a cigány közösségekben gyűjtött folklór-alkotások - népmesék, dalok - általában l a z á b b s z e r k e s z t é s ű e k , i m p r o v i z a t í v a b b a k az európai folklór párhuzamos alkotásainál, bár az idézett szerzők ezt a jelenséget merőben eltérő okokkal magyarázzák. A cigány népköltészeti alkotásokban ugyanis - ellentétben az európai folklór kötöttebb, személytelenebb jellegével - gyakran megjelennek a közösség által átélt, ismert események vagy a mesélő, illetve énekes egyéni sorsa, érzelmei, életének konkrét eseményei. (Nagy Olga erdélyi mesekutató szerint az ilyen típusú mesemondás a mese fejlődésének legarchaikusabb fázisát jellemzi, amelyben a mese még része az adott közösség mindennapi életének, tükrözi azt, s a mesemondás még természetes, magától értetődő tevékenységnek számít, amelyet a közösség minden tagja gyakorol, ld. i.m.)

- A cigány népköltészeti alkotások előadásának fontos sajátossága az előadó szoros kapcsolata hallgatóival. Amit például Kovalcsik (1985) a cigány népzene egyik műfajának, a lírai lassú dalnak az előadásáról írt, a cigány népköltészet más műfajainak az előadásmódját is jellemzi: "... az énekes mindig szól valakihez, valamelyik családtagjához, akiknek nevét vagy státusnevét (apám, anyám, uram, asszony, fiam stb.) újra meg újra, ill. a különböző személyekét fölváltva a dalba beleszövi... Az énekes különböző mozdulatokkal és arcjátékával is tartja a kapcsolatot hallgatóságával. Gyakoriak az összenézések, összemosolygások, egymásra-mutatások. A hallgatók közbeszólnak, rákérdeznek egy-egy eseményre, kommentálják azt vagy utalnak egy-egy konkrét esetre." (Kovalcsik, 1985: 15-16.)

- További - témánk szempontjából igen fontos - sajátossága a cigány néprajzi alkotásoknak az e r ő s p á r b e s z é d e s jelleg

ami nem csupán az epikus műfajokat (népmese, ballada), hanem - szokatlan módon - a lírai dalokat, az említett "lassú dal" műfaját is jellemzi (ld. Hajdú, 1962; Kovalcsik, 1985). (A magyar népköltészetben a párbeszédes jelleg leginkább az epikus műfajok sajátja, ld. Magyar Néprajzi Lexikon 4. kötet, 1981, p á r b e s z é d címszó.)

A kisgyermekeknek szóló beszéd ilyen - a néprajzi hagyományokkal feltevésünk szerint összefüggő - jelenségei a következők voltak:

a) Dialógus-improvizáció

A kisgyermekhez intézett "felnőtt" beszéd, az "input nyelv" kutatói számára jól ismert jelenség a "párbeszéd-modellálás": ez abban áll, hogy az anyák - beszélni még nem tudó vagy valamilyen más okból nem válaszoló gyermekük helyett - a saját maguk által feltett kérdéseket maguk válaszolják meg. (Például Anya: "Hol van a labda? - Itt van a labda!") Ennek a beszéd előtti korszakban vagy a beszédfejlődés kezdetén tartó kisgyermekek esetében gyakran alkalmazott kommunikációs eljárásnak a jelentősége abban áll, hogy mintegy mintát ad a gyermeknek a hozzá intézett kérdéseket követő adekvát nyelvi viselkedésre. Az e jelenségről rendelkezésünkre álló leírások (és nem cigány családok körében végzett vizsgálatom adatai) azt mutatják, hogy az ilyen dialógus-modellálás során az anyák által produkált kérdés-válasz párok tartalmilag és terjedelmileg egyaránt szűkre szabottak: ez az egyszemélyes "dialógus" - akárcsak a kisgyermekhez intézett beszéd általában - a jelenben folyó vagy legfeljebb a közvetlen múltban átélt, ill. a közeli jövőben bekövetkező, a kisgyermek számára valamilyen módon k ö z v e t l e n ü l r e l e v á n s eseményekből meríti témáját; terjedelmileg pedig többnyire két - de legfeljebb néhány - ún. "turn"-nek[10] felel meg.

Ennek az ösztönös beszédtanítási stratégiának cigány adatközlőink körében is megtalálhatók a megfelelői: így például viszonylag rövid

10) T u r n : a dialógus egysége, az a nyelvi megnyilatkozás (vagy a nyelvi megnyilatkozásoknak az a szakasza), amellyel a dialógus egy-egy adott pontján a beszédpartnerek valamelyike a társalgás menetéhez hozzájárul (pl. egy kérdés, vagy a kérdésre adott válasz).

terjedelemben, közvetlenül átélt eseményt ír le párbeszédes formában a következő két dialógus-részlet:

Jakab Mihályné (Teréz) 29 é.
Jakab Dávid (Dénes) 6 hónapos
Gyöngyös, 1985.
Gyűjtő: Szegő Judit

"Kàj samah adje, Dènęš?"[11]	"Hol voltunk ma, Dénes?"
"Ka òrvošo."	"Orvosnál."
"Sò phendah tut?"	"Mit mondott neked?"
"O Dènęšo nasvalò j lo."	"A Dénes beteg."
Iskirindàh leske drabà.	Felírt neki orvosságot.
"Andàs tuke vareso o Telapo, Dènęš?"	"Hozott neked valamit a Télapó, Dénes?"
(megcsókolja a gyereket)	
"Andàh hàt mange duj comàgurę!"	"Hozott hát nekem, két csomagot!"
Ande fejàstra sutah le	Az ablakba tette a mamám" - ugye
mìri màma" - udjè mokam?	kisfiam?
Phendèm leske destehàra:	Mondtam neki reggel:
"Ža mmaj, Dènęš, ande fejàstra,	"Menj csak, Dénes, az ablakhoz,
s andas tuk o Mikulàš?"	mit hozott neked a Mikulás?"
"Jàj, s andàh mang o Mìkulàš!	"Jaj, mit hozott nekem a Mikulás!
Cìnti, tùke c ànda(h) khanci,	Csinti, neked nem hozott semmit,
mange andàs,	nekem hozott,
dùj comàgurę,	két csomagot,
ek cino mòtoro;"	egy kicsi autót;"
"Haj inke s àndas tuke?"	"Hát még mit hozott neked?"
Ha k kàlc andah e Dènęšeske.	Hát egy nadrágot hozott a Dénesnek.

11) A gyöngyösi közösség törzsileg m á s á r i eredetű, a szövegek ennek megfelelően másári nyelvjárási sajátosságokat mutathatnak. (A gyöngyösi cigány beszélők ugyanakkor gyakran használják a nagyobb presztizsű "közoláhcigány" stílust, amelyet a l o v á r i törzs nyelvjárási sajátosságaival azonosíthatunk. (Eredeti másári nyelvjárási sajátosságok például a következők: 1) k helyett g több mutató névmásban, pl. kondolenca - más. godolenca "azokkal"; 2) szótagvégen s helyett h (olykor h>x változással kiegészülve), pl. peske - más. pehke "magának"; 3) régi (ősoláhcigány"), illetve speciális román magánhangzók őrzése, úgy mint ę (nyílt e), ï (veláris i), ë~ə (veláris e vagy svá). Az eredetibb *msh+ja helyén gyakran van msh+ę, pl. gelèm "mentünk" az általánosan használt gelàm helyett (az ősoláhcigány geljam-ból).

Vizsgálati anyagunkban felbukkan azonban a dialógus-modellálás egy merőben szokatlan, jelen ismereteink szerint egyedülálló változata: az anya által improvizált, számos "turn"-ből álló, hosszú, színes dialógusok, amelyek témája többnyire nem a közvetlenül átélt vagy éppen folyó esemény, hanem a kisgyermek jövendő élete: jövőbeni feladatai, tevékenységei, iskolás vagy felnőtt életének várható konfliktusai, életének nagy valószínűséggel bekövetkező kisebb vagy nagyobb eseményei - s mindez nemegyszer meghökkentően aprólékos, meseszerű vagy éppen drámai megjelenítésben. Ilyen például az alábbi - vásári jelenetet leíró - dialógus-improvizáció, amelynek főszereplője, a szöveg "címzettje", a felvétel időpontjában mindössze hathónapos Déneske.

Jakab Mihályné (Teréz) 29 é.
Jakab Dávid (Dénes) 6 hónapos
Gyöngyös, 1985.
Gyűjtő: Szegő Judit

Gelèm tār vàrekāj, dūr drom,	Mentünk valamerre, messzi útra,
udjè, murо šav?	ugye, kisfiam?
O Dènęšo tràdelah e khūrèn;	A Dénes hajtotta a kiscsikókat;
Pālàl sodè khūre sah phangle,	Hátul hány csikó volt a kocsi mögé
Dènęš, pala vurdon?	kötve, Dénes?
Haj dik, cipìsar(el): "Dàle,	És nézd, kiabál: "Anyám,
andrè j akastimè e khurè, haj	be vannak akadva a csikók, hát
tu ći les sàoma? haj sò keres?	nem vigyázol? hát mit csinálsz?
Mànge trubul vì te trādav, vì sāma	Nekem kell hajtanom is, meg figyelnem
te lav pèj gras?"	is a lovakra?"
Hę?	Hm?
(Déneske panaszosan gőgicsél)	
Mištòj dè!	Jól van, na!
Murо šàv žal tār, udjè, murо šav?	Elmegy a kisfiam, ugye, kisfiam?
"Kàj žah, Dènęš?"	"Hova mész, Dénes?"
"Ande bāri fòrо.	"A nagy vásárba.
Ingràh e grahtèn;"	Visszük a lovakat;"
"Sodè grasten ingreh, Dènęš?"	"Hány lovat viszel, Dénes?"
"Dùj vadj trīnen!"	"Kettőt vagy hármat!"

"Haj dikhàv, te j àmna e r̄om,	"Hát látom, ha jönnek a cigányok,
źàs ando foro, te n àmna, či źās;"	megyünk a vásárba, ha nem jönnek,
	nem megyünk;"
"Ha maj kor džas e kàsa	"Hát majd akkor megyünk ...
źàs tar mure dadèsā;	megyünk apámmal;
duj žēnè, biknàsa, paruvàs,	ketten, eladunk, cserélünk
kinàs cinè khūrèn;"	veszünk kiscsikókat;"
"Haj sò kereh lenca, Dènęš?"	"Hát mit csinálsz velük, Dénes?"
"Haj me kamàv e cine khūren!	"Hát én szeretem a kiscsikókat!
Maj źàv, astaràv andr àndo	Majd megyek, befogok a szekérbe,
vurdòn, haj / kìdav oprè e bute	és / felszedem a sok
xurdè śavor̄èn, po vurdòn, me pale	apró gyereket, a szekérre, én meg
trà̄dav pe les" - udje, mokam?	hajtom" - ugye, kisfiam?
Trà̄del muro barò šav e grahtèn!	Hajtja a nagy fiam a lovakat!
E khurèn, a me pale cipij pe tu:	A csikókat, én meg rádkiáltok:
"Dènęškę(m)! Le sà̄ma, kam lena	"Déneském! Vigyázz, mert a lovak
t e grah po mùj, mur̄o śav!"	esetleg átvernek!"
"Hāj nà dara, mama man čì lel ma,	"Hát ne félj, mama, engem nem fognak
me čì dārav katar e grast!"	meg, én nem félek a lovaktól!"
Udjè, muro śav?	Ugye, fiam?
Hāj?	Na?
Lindralò j lo, Dènęškę?	Álmos a Déneske?

(Ugyanezen felvételen más hasonló jellegű dialógus-improvizációk témája: Déneske otthoni feladata, a lovak gondozása; konfliktusai az iskolában és leendő házasságában; az örökség kérdése a szülők halála után stb.)

A dialógus-modellálás másik általunk regisztrált - immáron ténylegesen drámai - változata az olyan párbeszéd, amelynek során az anya kérdéseire a beszélni még nem tudó kisgyermek helyett nem maga az anya, hanem egy másik személy, például a kisbaba egy idősebb testvére válaszol - a kisbaba nevében. Ilyen az alábbi példa:

Kanalas Jánosné (Cica) 22 éves
és Kanalas János (Kincsó) 5 éves
Kanalas Anita (Pityinka) 5 hónapos
Gyöngyös, 1985.
Gyűjtő: Szegő Judit

(Cica lábraállítja az öthónapos Pityinkát, mind ő, mind Kincsó a kislányt nézik, neki beszélnek énekbeszédszerű, a szöveg egy részében zenei dallamként leírható hanghordozással)[12]

1	Cica: "Kàj sanas?"	Cica: "Hol voltál?"
2	Kincsó: "Me ẍej ande bòltā!"	Kincsó: "Megyek a boltba!"
3	Cica: "Minek?"	Cica: "Minek?"
4	Kincsó: "Kinàv gōjè!"	Kincsó: "Veszek kolbászt!"
5	Cica: "Ha nkē?"	Cica: "És még?"
6	Kincsó: "Haj manrò"	Kincsó: "És kenyeret"
7	Cica: "Ha nke?"	Cica: "És még?"
8	Kincsó: "Haj tejfòli "	Kincsó: "És tejfölt "
9	Cica: "Hà nke?"	Cica: "És még?"
10	Kincsó: "Haj manrò"	Kincsó: "És kenyeret"
11	Cica: "Haj kàske kineh les?"	Cica: "És kinek veszed?"
12	Kincsó: "Tùke!"	Kincsó: "Neked!"
13	Cica: "Mange?	Cica: "Nekem?
14	Hat sò keram me lenca?"	Hát mit csináljak ezekkel?"
15	Kincsó: "Kiravès les!"	Kincsó: "Megfőzöd."
16	Cica: "Te kiravàv le cinake."	Cica: "Hogy megfőzzem a kicsinek."

Az improvizált párbeszéd 1-10 sorát a beszédpartnerek voltaképpen énekelve adták elő (a zenei átírást, amelyért Kovalcsik Katalin népzenekutatónak tartozom köszönettel, az alábbiakban mellékelem), az ezt követő részt pedig énekbeszédszerű prozódiával deklamálták.

12) A beszéd (pontosabban: egy bizonyos fajta beszédmód) és az ének összefüggéséhez a felnőtt cigány közösségekben ld. Stewart, 1987.

A fenti szöveg 1-10 sorának zenei átírása

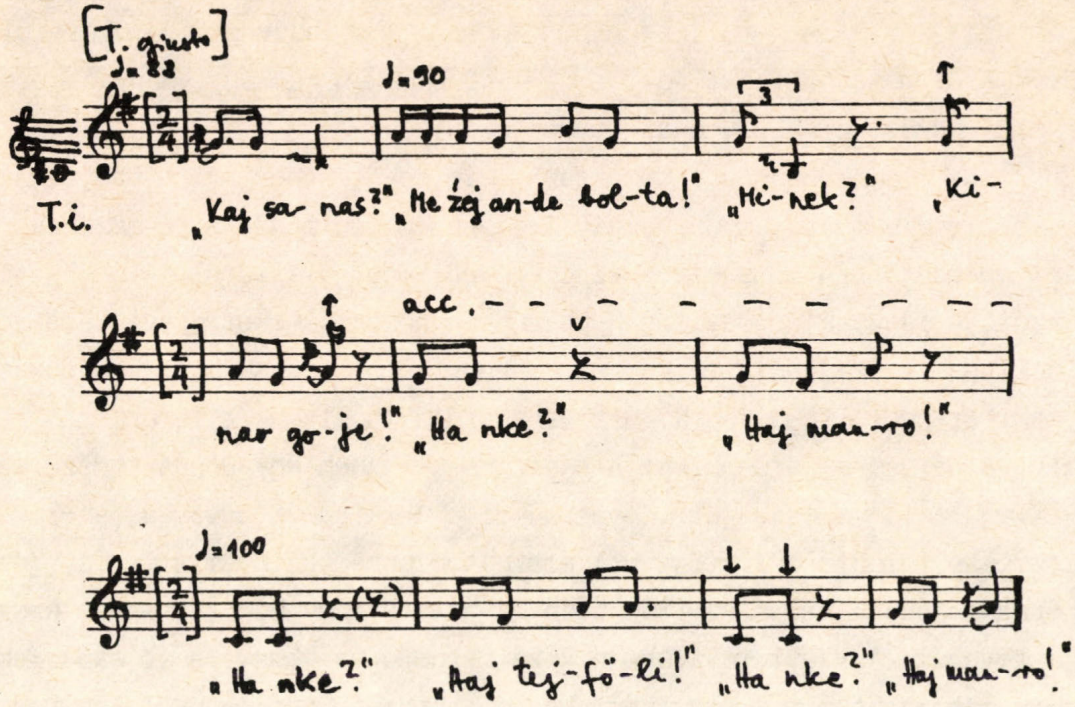

(Készítette: Kovalcsik Katalin)

b) Mesemondás a gyermekeknek a legfiatalabb életkortól kezdve

Kutatásunk során meglepve tapasztaltuk: a mesében a cigány kisgyermeknek gyakran már a legfiatalabb életkortól kezdve része van, kettős értelemben is: h a l l g a t ó k é n t , úgy, hogy csecsemőkorától kezdve mesét mondanak neki, és s z e r e p l ő k é n t , úgy, hogy a mese szereplői között olykor ő maga is megjelenik.

Az alábbiakban egy hosszabb - mintegy tíz percnyi - bonyolult mese részleteit mutatjuk be, amelyet a már említett Jakab Déneskének mesélt édesapja. (A mese két árva gyerekről: egy kisfiúról és egy kislányról szól. A lánynak csodálatos képességei vannak: amikor nevet, aranypénzek hullanak a szájából, amikor sír, arany könnycseppek hullanak a szeméből, amikor pedig fésülködik, arany hajszálak hullanak a fejéről. A király látni szeretné és hívatja őket, de útközben egy gonosz boszorka megvakítja a lányt, és saját lányát küldi el a királyi udvarba, ahol az csúfosan felsül, a fiútestvért pedig tömlöcbe vetik emiatt. Egy jóságos öregasszony visszaszerzi az aranyat nevető lány két szemét és kiszabadítja fivérét. A lányt testvére a királyi udvarba viszi, ahol nagy lakomát csapnak tiszteletükre - ezen Déneske is jelen van édesapjával - a boszorkát pedig megbüntetik.) Ami az előadás m ó d j á t illeti, a mesélő lassú beszédtempója, egyes megnyilatkozások eltúlzott, énekbeszédszerű intonációs kontúrjai félreérthetetlenül jelezték, hogy egészen kis gyermeknek szólt a mese. Az apa mesemondás közben gyakran szólította nevén kisfiát, többször is megkérdezte tőle, érti-e (!) a mesét (Hatjārès, muro Dēneš? - "Érted, Dénesem?") , egy alkalommal pedig így nyugtatta meg a nyöszörgő gyereket: No mištòj, Dinekām! Nà rov, phenàv tuk ekparamìči! ("Jól van, Déneském! Ne sírj, mondok neked egy mesét!"). A mesemondás tehát ez esetben feltehetően valamiféle nyugtató, elringató célzatú szöveg vagy altatódal szerepét töltötte be.

Az alábbaikban a fenti meséből három szövegrészletet mutatok be: a mese kezdetét, a kötött nyitó formulával, a boszorka lányának felsülését, amit a csodás részleteket jellemző litániaszerű előadásmód tesz különlegesen érdekessé, végül pedig a záró részt, amelyben Déneske és mesemondó apja is megjelennek.

Jakab Mihály (Mókus) 37 é.
Jakab Dávid (Dénes) 6 hónapos
Gyöngyös, 1985.
Gyűjtő: Szegő Judit

No, akānàk mìndjar sōvèl tar mur̄o Dȅnęš;	No, most mindjárt elalszik a Dénesem;
Phenàv lesk ek šukār pàramič.	Mondok neki egy szép mesét.
Sàs kaj nàs, gede ręt te n avilò, či paramič č avilò.	Hol volt, hol nem volt, ha ez az este nem lett volna, mese sem lett volna.
Sàh ek cino rāklor̄o. À k cini rakhlȍr̄i.	Volt egy kicsi fiúcska. Meg egy kicsi kislány.
Godolènge mūlę̀ lengi dej, thaj lengo dad.	Meghalt nekik az anyjuk meg az apjuk.
Nàj so keren penge čor̄e(n);	Nincs mit tenniük szegényeknek;
Žàl̰as mendegelin, mèndegelin ṣe, palè ek gav po kȁver, te r̄òden penge kotor mānro k...	Mentek, mendegélnek, mendegélnek..., az egyik faluból a másikba, hogy keressenek maguknak egy darab kenyeret...
Na, haj lèl, mur̄o ṡav, /atùnči, sar ẓan kherę̀fęlę;	No, hát fogja magát, fiam,/akkor, ahogy mennek hazafele;

(litániaszerűen kántálva)

Khērę resel o krāj ab ažukrȅn la rȁkle, mindja ingren l andre, keren t assal, kase žàmb avnas anda lako muj;	Hazaér a király, már várják a lányt, mindjárt beviszik, úgy csinálnak, hogy nevessen, ilyen békák jönnek ki a szájából;
Keren te rōvèl, sa kase šipirlì pernah anda late;	Úgy csinálnak, hogy sírjon, mind ilyen gyíkok hullanak belőle; (mutatja, milyenek)
Fulavèn la, le žàmbi, haj le sapà avnas avr anda lako bal.	Megfésülik, a békák és a kígyók jönnek ki a hajából.

(normális beszédhangon folytatva)

Nò, sò žangle te kerèn, ha lèn le raklès,	No, mit tehettek, hát fogják a fiút,

haj šuden la (?) ande temlica andre.

és bedobják őt (? nn.) a tömlöcbe.

Nàdjon de nadjon baro bęv kerde,

te xànas, pènas.
V àme kothe samas,
haj phendem te den vì tuk ek
kòkalo, muro śav, ande tje vas,
ke nàs khere tji dej haj
rovesas.

Nagyon, de nagyon nagy lakodalmat csaptak,
ettek, ittak.
Mi is ott voltunk,
és mondtam, hogy neked is adjanak
egy csontot, kisfiam, a kezedbe,
mert nem volt itthon az anyád, és
sírtál.

(megcsókolja a gyermeket)

Dè közbe ugye la phura bosorka
pale pe štar riga śindè la.
Haj örökre, de örökre,
örökre haj örökre / śùde la,
Haj meg vì lako poro / la
bàlvalate mukhle.
No, gedè sas kérlek szépen,
Déneském, gede paramiči.

De közbe ugye az öreg boszorkát viszont négy részre vágták.
És örökre, de örökre,
örökre és örökre eldobták,
És még a porát is a szélnek hagyták.
No, hát így volt, kérlek szépen
Déneském, ez a mese.

c) "Tesztkérdések" a felnőtt-gyermek kommunikációban és a narratív cigány beszédműfajokban

A felnőtt-gyermek kommunikációban a gyermek nyelvi aktivizálásának, beszédre késztetésének egyik legfontosabb eszköze a k é r d é s, amelynek "feleletet váró" jellegére a gyermekek általában már igen korán (Kaplan, 1969 szerint már 8 hónapos koruk körül) érzékennyé válnak. A kérdések gyakorisága kezdettől fogva igen nagy az anyai beszédben: egyes vizsgálatok (például Réger, 1986) szerint az 1-3 éves gyerekekhez intézett megnyilatkozásoknak mintegy fele-kétharmada kérdő formájú.

F u n k c i ó tekintetében azonban a kérdések igen eltérőek lehetnek, s ezzel összefüggésben abból a szempontból is erősen különbözhetnek, hogy milyen jellegű válasz adható rájuk. A kérdő mondat legismertebb funkcióján, az információkérésen kívül kifejezhet például f e l -

szólítást (Miért nem csukod be az ablakot?); szolgálhatja egy előzőleg elhangzott közlés visszajelzését (például A.: Alszik a baba. B.: Valóban?) vagy a társalgási folyamat korrekcióját, amennyiben ebben valamilyen zavar támadt (Hm?; Tessék?). A felnőttek kisgyermekekhez intézett beszédében általában meglehetősen gyakoriak az ún. "tesztkérdések": olyan kérdések, amelyekre a kérdező személy már eleve tudja a választ, és beszédpartnerétől ezt az előre megszabott választ várja el. (Ilyenek például a kisgyermekeknek feltett Mi ez?; Milyen színű ez? típusú kérdések). Ezt a kérdéstípust a felnőtt leginkább akkor használja, ha meg akar bizonyosodni, birtokában van-e a gyerek bizonyos ismereteknek, nyelvi eszközöknek, vagy pedig akkor, ha egy harmadik személynek akarja demonstrálni a gyermek ismereteit. Beszédanyagunk ilyen szempontú vizsgálata azt mutatja: a cigány közösségekben a felnőttek és az idősebb gyerekek a kisgyermekekhez beszélve feltűnően magas - a más vizsgálatokban regisztrált arányt messze meghaladó - gyakorisággal használják ezt a kérdéstípust. Anyagunkat áttekintve úgy tűnik: a beszélni kezdő kisgyermekek ilyen módon való aprólékos "kikérdezése" (családtagjaikról, a család által birtokolt anyagi javakról, a nemrég történt, várható vagy a jelenben zajló eseményekről stb.) uralkodó társalgási forma az ilyen korú gyermekekkel folytatott beszélgetésben. (Egyetlen jellemző adat e kérdéstípus gyakoriságára: olyan felvételünk is van, amelyben a gyermeknek szóló megnyilatkozások mintegy kétharmada tesztkérdés! Az említett, magyar hátrányos helyzetű és értelmiségi családokban végzett vizsgálat adatai szerint a hasonló korú nem cigány gyermekeknek szóló beszédben általában 10-20 % körül volt a tesztkérdések aránya.) A tesztkérdések alkalmazását jól szemlélteti az alábbi két szövegrészlet a kétéves András és mamája között folyó társalgásból:

Kanalas Zsigmondné (Nanóka), 29 é.
Kanalas Krisztián (András) 2 é.
Gyöngyös, 1985.
Gyűjtő: Szegő Judit

Nanóka: "Sodè gras si e papos?"

Nanóka: "Hány lova van a nagyapának?"

Andró:	"Dō."	Andró:	"Kettő."
Nanóka:	"Hàj gurumne?"	Nanóka:	"És tehene?"
Andró:	"Do."	Andró:	"Kettő."
Nanóka:	"V̀àn te fejin tuke i thud?"	Nanóka:	"Mennek fejni neked a tejet?"
Andró:	"Ehe,"	Andró:	(helyeslőleg) "Ehe,"
Nanóka:	"Haj cine borV̀uvurę si les?"	Nanóka:	"Hát kisborjúi vannak neki?"
Andró:	"He."	Andró:	(helyeslőleg) "He"
Nanóka:	"Sodè?"	Nanóka:	"Hány?"
Andró:	"Du."	Andró:	"Kettő."
Nanóka:	"Tehàra kàs astāras andre te V̄zās kaštènde?"	Nanóka:	"Reggel mit fogunk be, hogy menjünk fáért?
Andró:	"Jāj / hajùvə"	Andró:	"Jaj / ...."
Nanóka:	"Kòn trādel?"	Nanóka:	"Ki hajt?"
Andró:	"Me."	Andró:	"Én."
Nanóka:	"Haj sòsa malaves?"	Nanóka:	"És mivel ütöd?" (ti. a lovakat)
Andró:	"BiV̀chòsa."	Andró:	"Ostorral."
Nanóka:	"Haj kàsa V̀zas?"	Nanóka:	"És kivel mész?"
Andró:	"Dùj V̀zēnè."	Andró:	"Ketten."

(Andró előzőleg eltörte a lámpát)

Nanóka:	"Ande soba kòn sah andre?"	Nanóka:	"Ki volt bent a szobában?"
Andró:	"Ha tàte."	Andró:	"Hát apa."
Nanóka:	"Ha sò rodelas?"	Nanóka:	"És mit keresett?"
Andró:	"Bàkli." (?)	Andró:	"Lámpát." (?)
Nanóka:	"E lāmpi.[13] Kàj V̀sutan e lāmpi?"	Nanóka:	"A lámpát. Hova tetted a lámpát?"
Andró:	"Phabo/ mē"	Andró:	"Ég / én"
Nanóka:	"Tù phaglàn le! V̀-V̀Cāčè si? Udje V̀-V̀Cāčè si? Phaglàn le?	Nanóka:	"Te törted el. Igaz? Ugye igaz? Eltörted?"
Andró:	"ah"	Andró:	(panaszosan) "ah"

---

13) Az e lāmpi valószínűleg plur. alak, vö. három sorral lejjebb phaglàn le.

Nanóka:	"Kon?"	Nanóka:	"Ki?" (ti. ki törte el a lámpát?)
André:	"Me."	André:	"Én."
Nanóka:	"Tu. Haj kàj v̊utan le? Haj kàj le, Àndro?"	Nanóka:	"Te. És hova tetted? És hol van, André?"
André:	"Rodè!"	André:	"Keresd meg!"
Nanóka:	"Apu! Haj kàj e lāmpi?	Nanóka:	Apu! Hát hol van a lámpa?"
André:	"tətə// amenè lo."	André:	"apa // nálunk van."
Nanóka:	"Amendè le? Kaj v̊utęn le?"	Nanóka:	"Nálunk van? Hova tetted?"
André:	"ęnę tēle."	André:	"... le."
Nanóka:	"Sikavès le?"	Nanóka:	"Megmutatod?"
André:	"Na."[14]	André:	"Nem."

Amint ezt számos alkalommal személyesen tapasztaltuk, a gyermekek ilyen típusú kérdésekre adott válaszai - vagy válaszadási kísérletei - a felnőtt hallgatóság körében széles körű figyelmet keltenek, a helyes válaszok nagy elismerést váltanak ki. A beszélni tanuló kisgyermekek ilyen módon való beszéltetése, ismereteinek, tudásának ilyen módon való demonstrálása öröm, mulatság, humor és büszkeség forrása gyermek felnőtt környezete számára.

Ami a tesztkérdések további használatát illeti, az európai és tengerentúli angolszász kultúrákon belül a gyermek értelmi- és beszédfejlődésének előrehaladtával ez a kérdéstípus elveszíti jelentőségét a családi kommunikációban. Tesztkérdések használata ezután már kizárólag az oktatási helyzetben számít adekvát kérdezési módnak. Cigány közösségek élőszóbeli kultúrájának egyes narratív műfajaiban ugyanakkor felnőtt korúak is használják ezt a kérdéstípust: közösen átélt események, a közösség által őrzött

14) Megjegyzendő, hogy a fenti kérdések nem mindegyike tesztkérdés. Nem tekinthető például tesztkérdésnek a gyermek megnyilatkozásának kérdés formájában történő "nyugtázása" (pl. "Amendē le?" Ez utóbbi esetben egyébnként az anya a visszakérdezés során gyermeke megnyilatkozásának a hangalakját is javította).

hagyományok felidézésekor ugyanis a hallgatóság egy-egy tagja pontosan ilyen típusú kérdésekkel "vizsgáztathatja" a mesélőt.[15] Ilyen jellegű - elbeszélésbe ékelt - párbeszédet mutat be az alábbi szövegrészlet. (Az idézett történetben a mesélő nagyecsedi asszony lánya lakodalmát beszéli el - a történet részleteit egyébként pontosan ismerő hallgatóságnak.)

Lakatos Károlyné (Tári Róza) 52 é.
Balogh Sándorné (Roza) 58 é.
Nagyecsed, 1985.
Gyűjtő: Réger Zita és Diósi Ágnes

Roza:	"S àvlja de pal odì, kana[16] xalè, pilè?"	Roza:	"Mi történt azután, mikor ettek, ittak?"
T.Róza:	"Khel(d)è, giljabardè, mulatindè."	T.Róza:	"Táncoltak, énekeltek, mulattak."
Roza:	"Savè?"	Roza:	"Melyikek?"
T.Róza:	"O phurè romà."	T.Róza:	"Az öreg cigányok."
Roza:	"Kā?"	Roza:	"Hol?"
T.Róza:	"P udvàra."	T.Róza:	"Az udvaron."
Roza:	"Kàrīng?"	Roza:	"Merrefele?"
T.Róza:	"Khère, ke mànde, p udvàra."	T.Róza:	"Otthon, nálam, az udvaron."
Roza:	"Hāt o terne karìng has?"	Roza:	"Hát a fiatalok merre voltak?"
T. Róza:	"Karìng so dikhnās. Màj palàl. O phùre has anglàl, o ternè has maj palàl."	T. Róza:	"Amerre láttak. Hátrább. Az öregek elől voltak, a fiatalok hátrább."

15) Az eljárás neve Nagyecseden: "fogasolás" ("Fogasolni" = fogas kérdéseket tenni fel az elbeszélőnek.)

16) Nagyecsed nyelvjárása tipikusan északkeleti. Ez a dialektus több törzsnévvel köthető össze (például a cerhárival). Alapját egy eredetileg nem oláhcigány nyelvjárás képezi, amely egyrészt a román, másrészt az oláhcigány hatására került ebbe a nyelvjáráscsoportba. Főbb jellemzői, egyebek között: 1.) a létigében szókezdő helyzetben, egyébként intervokalikusan s helyett h áll, pl. som "vagyok" helyett hom, Devlesa "Istennel" helyett Devleha; 2.) a mutató névmások kezdő mássalhangzója elmarad, pl. kodi "ez" (nn.) helyett odi; 3.) jésülés a perfektumban, pl. kamlas "megszerette" helyett kam(l)jas; 4.) a jövevényigékben -(i/u)-j/l helyett -(i/u)-nel, pl. sivij "szív" helyett sivinel; 5.) a többes számú le névelő helyett o stb.

Roza: "Kàski has e bànda?"
T.Róza: "E/phùre ṛomèngi."
Roza: "És pal odi?"
T.Róza: "Pal odi has e ternènge."
Roza: "Ez az!
No kanak kezdinde o phure te giljabaren, sàvi gilji phende?"
T.Róza: "Hāt aba tù maj phurì han sar me, phèn la tù!"
Roza: "Hāt akanak o terne?
Sò has angal lènde?
Angal o phure sò has?"
T.Róza: "Edj barì hordòva šèra.
Tal e hordòva has edj bari vèdra. Tàj has edj lęvęšmerèva."
Roza: "Így van."
T.Róza: "E lęvęšmerèvàha phęrnas, kade pìnas."
Roza: "Hàt akanak o tērne?"
T.Róza: "Angl o ternè has glā-ženca o šèri, taj/pìnas andar o glàži."
Roza: "Hāt e vędra kàj has angal lendē? Taj pèrnas le andar e vędra tàj pinas.
Bàxt, sàstjipo šavale!"
T.Róza: "Te žuvèn butaljig!"

Roza: "Kié volt a banda?"
T.Róza: "Az/öreg cigányoké."
Roza: "És azután?"
T.Róza: "Azután a fiataloké."
Roza: "Ez az!
No, most elkezdtek az öreg cigányok énekelni, melyik dalt énekelték?"
T.Róza: "Hát te már öregebb vagy, mint én, mondd meg te!"
Roza: "Hát most a fiatalok?
Mi volt előttük?
Mi volt az öregek előtt?
T.Róza: "Egy nagy hordó sör.
A hordó alatt volt egy nagy vödör. Meg egy levesmerő kanál."
Roza: "Így van."
T.Róza: "A levesmerővel mertek, így ittak."
Roza: "Hát most a fiatalok?"
T.Róza: "A fiatalok előtt üvegszámra volt a sör (szószerint: "sör üvegekkel") és ittak az üvegekből."
Roza: "Hát a vödör hol volt előttük?
És merték a vödörből és itták.

Szerencsét, egészséget fiúk!"
T.Róza: "Sokáig éljetek!"

A fenti szövegrészletben szereplő kérdések minden kétséget kizáróan tesztkérdések voltak (vagyis a kérdező ismerte a választ saját kérdéseire; a lakodalmon ő maga is jelen volt, s egyes megjegyzései: a mesélő válaszait nyugtázó Így van!, Ez az! felkiáltások egyébként is világosan mutatják, hogy kérdéseire meghatározott választ várt el).

Vizsgálati anyagunkban több példánk is van az ilyen típusú kérdések elbeszélő szövegekhez kapcsolódó, azokban mintegy betétszerűen megjelenő alkalmazására: ezzel a jelenséggel elsősorban a régi cigányéletről, régi szokásokról szóló elbeszélésekben találkoztunk.

Joggal felvetődhet a kérdés: milyen célt szolgál a mesélő ilyen módon való kérdezgetése? Feltevésünk szerint a mesélőnek feltett kérdések valamiképpen az átélt fontos esemény, illetve a közösség által őrzött hagyomány pontos és részletes felidézését - esetleg, mint a fenti példában, színpadszerűen pontos megjelenítését - szolgálja (elősegítve ezáltal a jeles esemény vagy a fontosnak érzett hagyomány mélyebb és pontosabb rögzítését a kollektív emlékezetben). Megjegyzendő azonban, hogy a fenti esetben a kérdező részéről bizonyos évődő, ugrató szándék is világosan felismerhető volt: a jelenet színpadias, látványos gesztusokkal tarkított előadása közben a hallgatóság szemmel láthatóan kitűnően mulatott. Bár e kérdéstípus használatának oka, funkciója az egyes cigány elbeszélő műfajokban jelenleg még korántsem világos, annyit joggal feltételezhetünk: valószínűleg összefüggés van a tesztkérdések felnőtt-gyermek beszédkapcsolatban regisztrált igen magas gyakorisága és ugyanezen kérdéstípus felnőttkori alkalmazása között. A cigány felnőttek, amikor a kisgyermekeknek tesztkérdéseket tesznek fel, olyan nyelvi magatartásra adnak mintát, amely - ellentétben a más kultúrákban tapasztalt tendenciával - a gyermek későbbi életében sem válik funkciótlanná. Cigány közösségekben az ilyen típusú kérdés nem csupán a gyermek aktivizálásának, ismeretei tesztelésének az eszköze, hanem - meghatározott beszédhelyzetben, meghatározott beszédműfajokban - adekvát nyelvhasználati módnak számít az adott közösség kommunikációs gyakorlatában - s ez a tény egyben talán a kisgyermekeknek szóló beszédben tapasztalt magas gyakoriságra is magyarázatot ad.

A cigány kisgyermekeknek szóló beszéd ismertetett sajátosságait áttekintve megállapítható: a cigányság sajátos etnikai hagyományai, szóbeli kultúrájának egyes meghatározó vonásai mélyen befolyásolják a gyermekekkel való beszédmódot, s magyarázatot adnak ennek a környező kultúrában tapasztalttól eltérő vonásaira. E jelenségeknek a környező kultúra kommunikációs gyakorlatától olykor erősen eltérő mivolta szembeötlővé tesz egy olyan tényt, amely egyébként a nyelv elsajátításának folyamatát univerzálisan

jellemzi: azt, hogy a gyermeknek az őt nevelő felnőttek nem csupán a nyelvi szabályoknak megfelelő mondatalkotásra adnak mintát, hanem a beszélés funkcióiba, az adott kultúrában kialakult beszédműfajokba is bevezetik; nyelvi kompetenciáján túl tehát kommunikatív kompetenciáját is formálják. Vizsgálati anyagunk alapján elmondható, hogy a cigány közösségekben a kisgyermekekhez szóló beszéd már igen korán (igaz, olykor a gyermek aktuális nyelvi szintjét jóval meghaladó bonyolultsággal) olyan nyelvi mintákat közvetít, amelyek adott közösség szóbeli kultúrájának integráns részei, s amelyek a későbbiekben, megfelelő kommunikációs helyzetekben, adekvát beszédmódot jelentenek majd a felnövő gyermek számára.

B) Cigány gyermekjátékok

A vizsgált cigány gyermekközösségekben szintén gazdag szöveganyagot sikerült összegyűjtenünk. A szövegek egy része a felnőttek körében meglévő, általuk használt beszédműfajok hatását tükrözi, azok változatainak tekinthető. (Így például azt tapasztaltuk: 10-12 éves gyerekek már gyakran mondanak mesét, rövid, csattanós történeteket, vicceket - olykor rutinos felnőtt mesemondót idéző előadásmóddal, az adott szövegtípus szerkezeti jellemzőinek - például a mesét nyitó és záró formuláknak - teljes ismeretében). E szövegek forrását, modelljét a közösség felnőtt tagjainak a kommunikációs gyakorlata, az ezáltal közvetített minták alkotják, s önmagában is fontos kutatási téma lenne, hogy e mintákat hogyan, mikortól sajátítják el, s mennyire hűen követik a gyerekek. Most azonban mégsem az ilyen típusú szövegekből idézek, hanem a felnőttekétől eltérő, autonom cigány gyermekkultúra létezésére utaló, s egyben a cigány szóbeliség bizonyos meghatározott jegyeit (párbeszédes szerkezet, improvizatív előadásmód) hordozó gyermekjáték-szövegeket mutatok be. E játékok a hazai és a külföldi cigány tárgyú szakirodalomban éppen olyan ismeretlenek, mint a kisgyermekeknek szóló beszéd fent ismertetett sajátosságai. A későbbi kutatás feladata lesz majd tisztázni e játékok eredetét, feltárni esetleges párhuzamaikat a szomszédos - elsősorban a közép-európai és a balkáni - kultúrákban, leírni alapszerkezetüket és főbb változataikat. Ismereteink jelenlegi stádiumában csupán e játékok vázlatos bemutatására, s egy-egy szövegrészlet közlésére vállalkozhatunk.

1) "Mi van az égen? - üllő-játék

A játékban részt vevő gyerekek - az általunk felvett változatban 5-13 éves kislányok - a földön egymás mögé ülnek terpeszülésben, oly módon, hogy az egymás előtt lévők mindig a mögöttük ülő lába közé ülnek (ld. 1., 2. kép, 67.old.). Egy előzőleg kiválasztott gyerek (az eddig felvett változatokban mindig fiú) az ülő sor mellett négykézlábra áll: ő az "üllő" (kovanca). A sor előtt, egymással szemben, két nagyobb lány áll, akik a sor legelején ülő gyereket - majd sorban a következőket - kezénél-lábánál fogva felemelik, majd egyikük felteszi neki a játékot nyitó kérdést:

"Sȍj po čīri?" - "Mi van az égen?"

vagy

"Sȍ si po Sunto Dēl?" - "Mi van (tkp. mit mondasz) a Jóistenre?"

A felemelt gyerek a második képen is látható pozicióban, folyamatosan és hangosan, igen szépen artikulálva, olykor énekbeszédszerűen kántálva, szöveget rögtönöz a Szűz Máriáról, a Jóistenről (aki a szövegekben mindig Szűz Mária férjeként jelenik meg!) és gyerekeikről. A szöveg végét az amen szó és/vagy valamilyen hosszabb vagy rövidebb fohászszerű formula jelzi, mint például:

"Ȁmen, Kristuš, ažutȉn p amènde!" - "Amen, Krisztus, segíts rajtunk!"

vagy egy hosszabb változat:

"Jȁj, Dȅvlakom, čumȉdav tut, kèr te šȍha n avȁh nasvāle, mindig-mindig jęgeššegęšo t avas!" - "Jaj, Istenkém, csókollak, tedd, hogy soha ne legyünk betegek, mindig-mindig egészségesek legyünk!"

Az elmondott szöveg alapján, annak tartalmi és formai (!) minőségétől függően a két nagylány "aranyba" vagy "ezüstbe" teszi a szöveget mondó gyereket (az "arany" és az "ezüst" a terepen előzőleg kijelölt két pont, például a szoba két sarka). A felemelt gyerek "csúnya" szöveget is mondhat. (Az eddig készült felvételek alapján úgy tűnik: a "csúnya" szöveg tartalmilag a nemi élet és az anyagcsere szerveinek és funkcióinak a felsorolását jelenti, vagy/és jellegzetes cigány átokformulákat tartalmaz.) Az őt tartó nagylányok ilyenkor fenekénél fogva az "üllőhöz" (cig. kovanca) ütik, majd a "csúnyaság" fokától függően "húgyba" vagy "szarba" (a "húgynak" vagy "szarnak" kinevezett két pont valamelyikére)

1) Üllő-játék: Kialakul a játékalakzat

2) A "csúnya" szöveget mondó gyereket odaütik az üllőhöz

Gyöngyös, 1985.

(A felvételeket készítette: Szegő Judit)

helyezik. (A "csúnyább" szövegért "húgy", a kevésbé csúnyáért "szar" illeti meg a szöveget mondó gyereket!)

Bár az eddig gyűjtött szövegekből ez nem nyilvánvaló, az egyik kislánynak a játékhoz fűzött kommentárjából kiderül, hogy a "csúnya" szövegek is valamilyen módon egy isteni személlyel kapcsolatosak, reá vonatkoznak ("Aki mondja csúnyát, hogy mit csinál az Ézuska (Jézuska),... az megy a kovancába, beleüssük a kovancába, megy a szarba." - magyarázta a 12 éves Szöszi.) Így még inkább valószínű, hogy a "csúnya" szöveg elhangzását követő cselekvéssor valamiféle rituális büntetést jelképez.

A gyűjtött szövegek hossza néhány mondatos szöveghossztól több gépelt oldalnyi szövegig terjedt. A szövegek többségében azonos motívumok ismétlődnek (csillognak a gyerekek, a háztartási eszközök, az állatok, a hintó, amivel a gyerekeket a szolga iskolába viszi, mennek a rétre virágot szedni stb.). A játékban részt vevő 5-6 éves gyerekek folyamatos szövegmondás helyett olykor csupán gajdolják a játék szövegének egyes elemeit, motívumait, a kántáló előadásmódot azonban pontosan utánozzák. A gyűjtő kérdésére, hogy ez a játék mire jó, az egyik gyerek így válaszolt: "Így tiszteljük az Istent."

Néhány példa az "aranyba helyezést" kiérdemlő szövegmondók szövegeiből:

Gyöngyös, 1985.
Gyűjtő: Szegő Judit

(Az alábbi szövegek mindegyikét - a fent leírtaknak megfelelően - a Soj po čīri "Mi van az égen?" vagy a So si po Sunto Dēl? "Mi van a Jóistenre?" kérdés előzte meg.)

I.

Lakatos Csilla (Hajnal) 11 é.

"Čerhàję̄, Sùnto Mārję̄,
phàbol lako khèr, rādjogìl
čі dičol andaj sumnakàj,
anda sumnakàj kèrdjon
gurùmburi,
hàj šošoję̄;

"Csillagok, Szűz Mária,
ég a háza, ragyog,
nem látszik az aranytól,
az aranyból galambok
lesznek,
és nyulak;

phàbol lako bū̀tòri, rādjogìl,
kasavò k bū̀tòri nàj č eg rōmnję̀,
čèg Sunto Marjà, sar e Sunto
Màrja.
Dèvlām, čumìdav tu,
ažutìn p amende,
šòha na ker t àmas oapte
te dèl ame Sùnto Màrję
bōldògo."

Ég a bútora, ragyog,
ilyen bútora egy asszonynak sincsen,
csak Szűz Máriának, [olyan asszonynak,]
mint a Szűz Mária.
Istenem, csókollak,
segíts rajtunk,
tedd, hogy soha ne .....
tegyen minket Szűz Mária
boldoggá."

II.

Jakab Mónika (Móni) 12 é.

"E Sunto Mārjà,
le śavorę̀ čillogìl,
čillogil vì vōj,
čillogìl lako khèr,
čillogil lake gurumnę̀,
čillogìl lake śavorę̀,
źan lake śavor àmd iškòla,
kana źan lake śavor àmd iškòla,
thovèl pa lènde,
thovèl pa lènde;
Kana čillogìl leng-lenge gādà,
vì vōj čillogij.
Avèn khēr lake śavorę̀,
źàn lasa po rḕto,
kìden lake luludję̄.
Lake śavorè nasvājvon aba,
ingrèl le ka òrvošo;
čillògil vvōj,
sàko fę̀lę̀ čìllogil lake:
vì lako kher,
vì laki gurumni.
Kana fejìl pehkę̀ guruvnję̀,

"A Szűz Mária,
a gyerekei csillognak,
csillog ő is,
csillog a háza,
csillognak a tehenei,
csillognak a gyerekei,
mennek a gyerekei iskolába,
mikor mennek a gyerekei iskolába,
mos rájuk,
mos rájuk;
Amikor csillog a ruhájuk,
ő is csillog.
Hazajönnek a gyerekei,
mennek vele a rétre,
szednek neki virágot.
A gyerekei már megbetegednek,
viszi őket orvoshoz;
Csillog ő,
mindenféle [dolga] csillog neki:
háza is,
tehene is.
Mikor megfeji a tehenét,

vì lako thòd čillogil,
àmen."

a teje is csillog,
amen."

III.

Danyi Éva (Szöszi) 12 é.

"O Sunto Dèl tēlè śudel
pa čhērę o pètalō;
Oprè lah le ek cinì rakli;
Anda e cinì rakli kerdjol
Sunto Màrję.
Àstān pale ź̀àl tar e Sùnto
Màrję, e cini ràkli kon kerdjula
nda la Sunto Màrję;
E ź̀àl tar /haj/ phendàh pehkë
dakë: "Rakhlèm ek pètala j,
astardem l aj kerdjulah anda
ma Sunto Màrje."
//Astān sà gele e śavorā,
//Astān sa gele e śavorà,
kothèke, haj lenge čhi śudah
o Sunto Del tēlè,
Nūma pàle gelah andre edj
cini rakhl ha lenge śudès/
lake śudès.
Astān pàle, pala godèkē /
gelèh laki dèj lasa, śudeh vì
lake dake, astardàh laki dej
ka o petalo, v anda la kerdjulę
Sïnto Màrję.
Gel ànde Sunto Delehko khēr;
Lako kher ēadj- e Sunto
Delèhko kher aj Sunto Marjàko
kher ēadjogìlas;
(kántálva) lake rojè,
lake gurumnè,

A Jóisten ledobta
az égről a patkót;
Felvette azt egy kisleány;
A kislányból Szűz Mária
lett.
Aztán pedig elmegy a Szűz
Mária, a kislány, akiből
Szűz Mária lett,
És elmegy /és/ mondta az
anyjának: "Találtam egy patkót,
felvettem, és Szűz Mária
lett belőlem."
//Aztán mind elmentek a gyerekek,
//Aztán mind odamentek a gyerekek,
és nekik nem dobott
le a Szűz Mária [patkót] ,
Csak viszont bement egy
kislány, nekik meg ledobta/
neki meg ledobta.
Aztán meg, azután /
ment vele az anyja, ledobott
[ti. a Jóisten] az anyjának is,
hozzáért az anyja a patkóhoz,
belőle is Szűz Mária lett.
Bementek a Jóisten házába;
A háza ragy- a Jóisten
és a Szűz Mária háza
ragyogott;
(kántálva) a kanalai,
a tehenei,

lake grás,sako fęlę;

Haj// phenel i / e
kon anda(r) le rakli kerdjula(h)
Sunto Mārje, phenel lak o Sunto
Del: "Kislányom! Žan e vvedra
te das/ te pijavàs e grastēn!"
Gelęs // gelęs tar, astàn pale//
nem mondok többet."

a lovai, mindenféle [dolga, ti. ragyogott];
És // mondja /
a kislánynak, akiből Szűz Mária
lett, mondja neki a Jóisten;
"Kislányom! Menjetek, [fogjátok]
a vödröket/ hogy adjunk/ inni a lovaknak!"
Ment // elment, aztán meg //
Nem mondok többet."

A Szöszit tartó nagylányok egyike:
(a kötelező záró formulát reklamálva)
"Segíts rajtunk!"

"Segíts rajtunk!"

IV.

Jakab Mónika (Móni) 12 é. (egy másik alkalommal)
Egy további gyerek a játékban részt vevő gyermekcsapatból

Sùnto Màrję, čillogìn lake gādà,
làko rom;
Sàko fęlę čillogil;
// Mìndig-mìndig žàn ānde būtjì
dùj žēnè,
mìndig te ingrèn penge/te xàn.

Hàj avèn khērè,
žàn mìndig ando sùnto thàn,
engrèn vì peske šavoren.
//Ando zèleno rèto žàn peska
romèsa,
šòn penge colo, haj sōvèn.

Szűz Mária, csillog a ruhája,
a férje;
Mindenféle [dolga] csillog;
// Mindig-mindig mennek a munkába,
ketten [a Szűz Mária és férje],
Mindig, hogy hozzanak maguknak enni-
valót.
És hazamennek,
mennek mindig a szent helyre,[17]
a gyerekeiket is elviszik.
//Mennek a zöld réten,
férjével,
leraknak maguknak egy lepedőt és
alszanak.

[17]ti. búcsújáró helyre

Hàj / astàn pàlpāle / avilè,	És / aztán vissza / jöttek,
khērè gele,	hazamentek,
Sò rakhle ando kher? Rakhlè:	Mit találtak a házban? Találtak:
dùj, trìn ibòji.	két, három ibolyát.
Haj phendàs o/ làko rom lake:	És mondja neki [Szűz Máriának] a férje:
"Sòj gadala, mìri romnī?"	"Mik ezek [itt], feleségem?"

(Nevetés; a gyerekek hangosan beszélni kezdenek.
Egy idő után a hangzavart túlbeszélve, egy másik gyerek folytatja)

Egy másik gyerek:

Fejìl le; kana thovèl gada	Megfeji őket [a teheneket]; amikor
čillogīl,	mos, csillog a [kimosott] ruha,
vì lake śavorę / vì voj.	a gyermekei is, ő is [ti. csillog].
Sùnto Màrję!	Szűz Mária!
Kana khèr avel làko rom,	Amikor a férje hazajön,
śùdel pa peste.	fogja magát,
sōvèl lasa.	alszik vele.
Avèn khēre leske śavorę,	Hazajönnek a gyerekei,
āndr astarel ando hintōvo,	befog a hintóba,
kàj phenèl pehke śavorę,	és mondja a gyerekeinek,
gothè žal lenca.	oda [ti. a rétre] megy velük.
Žàl po zèleno rètto lenca lengi	Megy velük a zöld rétre
dējōri,	anyácskájuk,
kìden penge luludjōrà.	szednek maguknak virágocskákat.
Kàna ba tēle žàl o khàm,	Amikor már lemegy a nap,
pàlpāl avèn, khēre, xan	visszajönnek, haza, esznek,
haj šon - l ando b-/ pāto,	és ágyba teszik őket [a szülők a gyerekeket],
haj sōvèn tar.	és elalszanak.
Destehāraj,	Másnap,
oprè vuštavèl le lèngi dēj,	felkelti őket az anyjuk,
"Mìre śavore, vuštèn opr, and	"Keljetek fel, gyerekeim, iskolába
iškòla trubul te žān!"	kell mennetek!"
Oprè vuštèn, gotòn pe, fulavèn pe,	Felkelnek, elkészülnek, megfésülködnek,
astàrel andre lèngo sòlga,	befog a szolgájuk,
ingrèn le,	viszik őket,
čillǫgoše / hintōvèsa.	csillagos hintóval.
Àmen, Kristuš ažutį̀n p amènde!	Amen, Krisztus, segíts rajtunk!

V.

Egy 10 év körüli kislány a játékban részt vevő gyermekcsapatból

Dè šukar i Sunto Màrja!	De szép a Szűz Mária!
Phàbol haj čillogìl;	Ég és csillog;
Ame samah oprè làte;	Fent voltunk nála;
Kasò šukār i lako khèr!	Oly szép a háza!
Me haj Rózsi sima hàj Džudi,	Én voltam meg Rózsi meg Dzsudi,
hàj i Szöszi haj Jutka	meg a Szöszi meg Jutka,
Gelàm oprè kaj Sunto Màrja,	Felmentünk a Szűz Máriához,
kasò šukār sas lako kher!	oly szép volt a háza!
Čillogìlas haj / phàbolas.	Csillogott és / égett.

2. Szerepjátékok

Cigány gyermekközösségek játéktevékenységének talán leggyakoribb - különböző dialektusokat beszélő, egymástól távol élő csoportok gyermekeinél egyaránt fellelhető - formája a s z e r e p j á t é k . A szerepjáték mindig és mindenütt a felnőttek életében megfigyelhető mozzanatokból építkezik (Mérei-V. Binét, 1972); természetes tehát, hogy a cigány gyermekek szerepjátékai is mintegy tükrözik a felnőtt cigányok életének, tevékenységének mindennapi és ünnepi eseményeit, a közösségükben élő népi kultúra elemeit. Cigány gyermekközösségekben a közös játéknak ez a formája, úgy tűnik, a szokásosnál jóval későbbi életkorig (12-14 éves korig) is kitolódik, cserében azonban, az előadás mikéntjét tekintve, nagymértékben gazdagodik is: a különböző témájú szerepjátékok (például vásári alku, kártyázás, lakodalmas játék) előadása mind nyelvileg, mind a reprodukált cselekvések tekintetében olykor szinte megdöbbentően tökéletes; a különböző szerepeket alakító gyerekek nem csupán a szerepnek megfelelő szövegeket és hanglejtést - a vásári alku fordulatait, a kártyázás közben felcsattanó veszekedést vagy a kölcsönös tiszteletadás közben alkalmazandó formális beszédet - utánozzák illuziót keltő hűséggel, hanem a szerephez tartozó cselekvések koreográfiáját is tökéletesen reprodukálni képesek (a felnőtteknél megfigyelt finom metakommunikatív jelzésekig bezárólag!).

Az alábbiakban egy Gyöngyösön felvett l a k o d a l m a s j á t é k egyik részletét mutatom be. A játékhoz a kiválasztott kislány menyasszonyi ruhába öltözik - fehér ruhát vagy legalábbis fehér pulóvert vesz fel, fejére műanyag függönyből fátylat tesznek - a vőlegény pedig apjától kölcsönvett fekete öltönybe. A gyerekek a lakodalom minden kellékét összeszedik: virágot szednek a menyasszony csokrához, bádogedényeket, kanalakat szednek össze a zenei kísérethez, homokból tortát készítenek, tányérokat, kést szereznek a lakomához. A menyasszonytáncra minden gyerek ad pénzt, de a játék végén ki-ki visszaveszi a pénzét.

A Gyöngyösön felvett hosszú szöveg a lánykérést, az esküvő és a lakodalom jeleneteit egyaránt magában foglalja. Ebből az alábbiakban a lánykérését és az esküvő időpontjáról való vitát mutatom be.

Szereplők: Lakatos Csilla (Dari) 9 é. - a menyasszony
Lakatos Zoltán (Fiacs) 11 é. - a vőlegény
Kanalas Béla (Józsi) 14 é. - a vőlegény apja
Jakab Mónika (Móni) 12 é. - a vőlegény anyja
Jakab Andrea (Édes) 10 é. - a menyasszony anyja
Danyi Éva (Szöszi) 12 é. - rokon asszony

Gyöngyös, 1985.
Gyűjtő: Szegő Judit

Józsi: "Dès te śa mànge?"
Móni: "Dàv lā."
Józsi: "Avilèm te mangavàv."
Móni: "Dàv lā."
Józsi: "Mīre śāvèske."
Móni: "Dàv la mīre śę."
Édes: "Avèn tar pala j bę̄rę!
Avèn tar, astaràs and(r)è
e grastèn!"
Egy gyerek: "Nę̄ę̄ę̄! Hőőő!"
Édes: "Rakinèn tēlè e bę̄rę pa
vurdòn, s astaràs āu̯rì!"
Józsi: "Mùrro śavo, fàl tu
kadi śej?"

Józsi: "Nekem adod a lányod?"
Móni: "Odaadom."
Józsi: "Jöttem kéretni."
Móni: "Odaadom."
Józsi: "A fiamnak."
Móni: "Odaadom a lányom."
Édes: "Gyertek sörért!
Gyertek, fogjuk be
a lovakat!"
Egy gyerek: "Neee! Hőőő!"
Édes: "Rakjátok le a sört a
kocsiról, fogjatok ki!"
Józsi: "Fiam, tetszik neked
ez a lány?"

3-4) Lakodalmas játék. Az alsó képen: tánc a lakodalomban

Gyöngyös, 1985.

(A felvételeket készítette: Szegő Judit)

Fiacs: "Fàl ma."
Szöszi: "Čhumide la!"

Fiacs: "Tetszik."
Szöszi: "Csókold meg!"

(Fiacs megcsókolja Darit. Nevetés.)

Fiacs: "Čumidèm l aba."
Józsi: "Àn bęr e romènge, śejà!"

Fiacs: "Megcsókoltam már."
Józsi: "Hozz sört a cigányoknak, te lány!"

Fiacs: "An te bontì la pre!"
Édes: "Oprè bontindem l aba,
gedè na keren/ akkor-"
Józsi: "Kàna kerah o bęv?"
Móni: "Tehàra ilyenkor!"
Józsi: "Tehāra nàj mištō!"
Móni? "Májusba! Májusba!"
Szöszi: "Savatonè!"
Józsi: "Haj savatonè avla màj mištòj!"
Szöszi: "Nà kasavo sigo, maj májusba!"
Józsi: "Akkor májusba!"
Édes: "Kàj i konk o màjuš!"
Egy kislányhang: "Mirē àvla màjuš, addig vì me romes la(v), nā?"
Fiacs: "H addig muri romnì / pašа mànde sōvèl!"

Fiacs: "Hozd ide, hogy felbontsam!"
Édes: "Fel is bontottuk már,
ne csináljatok így / akkor-"
Józsi: "Mikor csináljuk a lagzit?"
Móni: "Holnap ilyenkor!"
Józsi? "Holnap nem jó!"
Móni: "Májusba! Májusba!"
Szöszi: "Szombaton!"
Józsi: "Hát szombaton jobb lesz!"

Szöszi: "Ne ilyen gyorsan, majd májusba!"
Józsi: "Akkor májusba!"
Édes: "Hol van még a május!
Egy kislányhang: "Mire május lesz, addigra én is férjhez megyek, nem?"
Fiacs: "Hát addigra már a feleségem mellettem alszik!"

3. Páros mesemondás

A vizsgálat során egyik munkatársunk egy Szabolcs-megyei cigány településen élő gyermekek körében olyan - mindeddig ismeretlen - mesemondási módra bukkant, amelyben a mese párbeszédes részeinek az elmondásában a mesélő partnereként egy másik gyerek is részt vesz, ily módon mintegy színpadszerűen megelevenítve a mese drámai mozzanatait. A szerepek megoszlása, a páros mesemondás szerkezete jelenlegi ismereteink alapján a következő: a mesemondásban részt vevő két gyerek közül a fontosabb szerep a mesélőre hárul, ő indítja a mesét, ő meséli a narratív részeket, az "így szólt" vagy "mondja

akkor" kifejezésekkel ő vezeti be a párbeszédet, s végül ő a partnerek egyike az elbeszélésbe betétszerűen beékelődő dialógusban. A párbeszédet viszont - legalábbis eddigi anyagunkban - mindig a második gyerek indítja, majd a mesélő partnereként részt vesz a párbeszédes rész rögtönzésében.

Ezt a mesemondási módot szemlélteti az alábbi két szövegrészlet:

Rostás Angéla (Biszerka) 12 é.
Rostás Edit (Lujza) 16 é.
Nyírvasvári, 1985.
Gyűjtő: Diósi Ágnes

Biszerka: Hȁt hàs, kathar na hàs, hetedhét országon túl, még az Óperenciás-tengereken is túl, hàs jekfar eg phurò gāźo, t èk phuri gāźi. Nàdjon čorę has le. Nà hà so te xan. Po khèr na hàs khere khànči. Musaj has te kerèn butjì, te žan össze-vissza, te keren/ vàriso, t anen khere ko kher te xan le. Ke nà has khere khanči ko kher. Phenèl kade jekfar o / phuro rom:

Lujza: "Hā romnjei̯! Phenȍs me tuke variso, te na xojȁvei̯s.

Biszerka: "Phèn, na xojȁva me!"

Lujza: "Trùbulas te žas amenge, te r̄odàs ameng ek cini butjì, hodj te nà bokhāwas adici but, te nàdjon but bokhāwas."

Biszerka: "Adi vì me zanȁv. De tényleg čāčipò j tut, trùbulas te žas. No ale žas!"

Hát mennek, mennek.

// Phenèl kadȅ jekhfar o phuro rom:

Biszerka: Hát volt, hol nem volt, hetedhét országon túl, még az Óperenciás-tengereken is túl, volt egyszer egy öregember meg egy öregasszony. Nagyon szegények voltak. Nem volt mit enniük. A háznál nem volt semmi. Muszáj volt dolgozniuk, menniük össze-vissza, csinálniuk/valamit, hogy vigyenek haza, a házhoz ennivalót. Mert otthon, a háznál nem volt semmi. Így szól egyszer az / öregember:

Lujza: "Na, asszony! Mondanék én neked valamit, ha nem haragszol."

Biszerka: "Mondd, nem haragszom!"

Lujza: "El kellene mennünk egy kis munkát keresni, hogy ne éhezzünk ennyi sokat, mert nagyon sokat éhezünk."

Biszerka: "Ezt én is tudom. De tényleg igazad van, mennünk kéne. Nosza, gyerünk!"

Hát mennek, mennek.

Így szól egyszer az öregember:

Lujza: "And(r)è trubulas othè te dikhàs kadi gāžì, hodj na trùbulas làke butjì te keràs. Vajon."
Biszerka: "Nò maj m ànde dikhaw."
Lujza: "No ža!"
Biszerka: Žàl-žàl e phuri romnji, žal. Vì dikhel jekfar eg gazdas. Phenel kade:
Lujza: "Lāšo djes del o Dèl! Na trubulas athe būtji te kèren?"
Biszerka: "Jāj, Julcsa! Nàj ath o Jànkoy?"
Lujza: "Athèj lo, butjì kerel."
Biszerka: "Àkhār les, te kapalìl mange, daw tumen / màs, kolompìri, so čak kamèn le!"
Lujza: //"Athè hom. Kapālìj me szívesen! Čak so-// i bàr trubul ande te kapalìnen?"
Biszerka: "Hát persze!"

Lujza: "Be kellene oda néznünk ehhez az asszonyhoz, hogy nem kellene-e neki dolgoznunk. Vajon."
Biszerka: "No majd én benézek."
Lujza: "No menj!"
Biszerka: Megy-megy az öregasszony, megy. Meg is lát egyszer egy gazdát. Így szól:
Lujza: "Jó napot adjon Isten! Nem kellene itt dolgozni?"
Biszerka: "Jaj, Julcsa! Nincs itt a Jankó?"
Lujza? "Itt van, dolgozik."
Biszerka: "Hívd, hogy kapáljon nekem, adok nektek / húst, krumplit, amit csak akartok!"
Lujza: //"Itt vagyok! Kapálok én szívesen! Csak mit-// a kertet kell bekapálni?"
Biszerka: "Hát persze!"

Rostás Jenő (Rendes) 13 é.
Horváth Miklós (Vakarcs) 12 é.
Nyírvasvári, 1985.
Gyűjtő: Diósi Ágnes

(A mese két üldözött cigány legényről szól, akik egy szénakazalban kerestek menedéket, s a kazalban a fiatalabbat megcsípte egy kígyó.)

Rendes: Kana čipindjà les, šavàle, romàle, na žangljas so te kerel [...] taj vì sikavel - (Vakarcshoz) sìkaw, mo!
Vakarcs: "Hāt dìkh athè, sàr ande muro vast čipìndja!"

Rendes: Amikor megcsípte őt, cigányok, legények, nem tudta, mit tegyen [...] és mutatja is - (Vakarcshoz) mutasd, fiú!
Vakarcs: "Hát nézz ide, hogy belecsípett a kezembe!"

Rendes: "Sìkav!"
Vakarcs: "Aketa!"
Rendes: "Jūūūj! Ab adalèha bizonj khere trubul te žas, te phandel and ì romnjì! Ke o ràt is dičòla po drom. Ta o vùrmi ande perena pehe taj sàma len amen o gàže t o žukèla. Ke pal e ňom aven, mo! Taj pal e vurma."
Ā phenèl o ternò šavò:
Vakarcs: "Hat akanā sàr te žas khere, kana o šìngale amen roden?"
Rendes: "Ha pheras - phenel ale o phuro šavo, kodo godjavèr has - ak andre šötetisàvel, dešuduj čàsi malavel o čàso, nekiindulnàha e dromèske."

Rendes: "Mutasd!"
Vakarcs: "Itt van!"
Rendes: "Júúúj!" Ezzel már bizony haza kell menned, hogy bekösse az asszony! Mert a vér is látszik az úton. Mert nyomokat hagyunk ... és észrevesznek minket a parasztok meg a kutyák. Mert a nyom után jönnek, fiú! A nyom után."
Hát, mondja a fiatal fiú:
Vakarcs: "Hát most hogy menjünk haza, amikor keresnek minket a rendőrök?"
Rendes: "Hát ... - mondja ... az idősebb fiú, az okos volt - akkor ha besötétedik, tizenkét órát üt az óra, nekiindulunk majd az útnak."

Amint a példák is mutatják, a gyerekek a mese során folyamatosan és könnyeden "váltottak át" a különböző szereplők szövegeire. E hosszú - 30-40 perces - meséket végig rögtönözték a gyerekek. (Ezt Biszerka apja is megerősítette, aki segítségünkre volt Lujza és Biszerka fent idézett meséjének átírásában.)

A mese végén Biszerkát megkérdezte a felvételt készítő munkatárs, hogy kitől tanulta ezt a mesét. Biszerka válaszára, hogy a nagyapjától hallotta, cigány segítőtársunk megjegyezte: "Nem is hallotta. Kitalálta."

IV. Összefoglalás. A kutatás eredményei és a nyelvi hátrány hipotézise

Ami vizsgálatunk első témáját: a kisgyermekeknek szóló cigány beszéd sajátosságait illeti, elmondható: eredményeink cáfolják azokat a korábbi feltevéseket, amelyek szerint a hagyományos cigány közösségekben a felnőtt-gyermek beszédkapcsolatot alapvetően a kommunikáció hiánya vagy elégtelensége jellemezné. (Nyelvi deficit legfeljebb másodlagosan, a hagyományos cigány közösségek felbomlásával alakulhat ki, amennyiben a beilleszkedés nem jár sikerrel.) Adatainkból ugyanis egyértelműen kiderül: a kisgyermekeknek szóló cigány beszédben széles körben fellelhetők azok a jelenségek, amelyek más nyelvi közösségekben a nyelvhasználat e típusát jellemzik. E jelenségek, egyebek között: a szavak hangalakjának - univerzális szabályokat követő - egyszerűsítése, dajkanyelvi szavak használata, a gyakori önismétlésből eredő nagyfokú redundancia, valamint a kisgyermeknek szóló beszéd énekbeszédszerű, expresszív prozódiája, világosan arra utalnak, hogy más nyelvi közösségek tagjaihoz hasonlóan a cigány beszélők is öntudatlanul módosítják nyelvhasználatukat, amikor kisgyermekekhez beszélnek. Az ilyen - a kisgyermekekkel való kommunikációt elősegítő, ösztönösen végrehajtott - módosítások megléte és rendszerszerű mivolta pedig önmagában is egyértelműen bizonyítja, hogy a hagyományos cigány közösségekben a kisgyermekekkel folytatott beszélgetés része a mindennapi kommunikációs gyakorlatnak - s az ilyen típusú nyelvhasználatot irányító szabályok pedig részét alkotják a cigány beszélők kommunikatív kompetenciájának.

A kisgyermekeknek szóló cigány beszédben feltárt másik (a környező kultúrában tapasztalttól merőben eltérő) jelenségcsoport feltevésünk szerint szorosan összefügg a cigány népi kultúra bizonyos sajátosságaival, a cigány szóbeliség egyes meghatározó vonásaival. A bemutatott jelenségek arra utalnak, hogy a hagyományos cigány közösségekben a kisgyermekeket úgyszólván születésük pillanatától fogva a cigány kultúra részeseinek tekintik: a hozzájuk intézett, nekik szóló beszédet ugyanis kezdettől fogva jellemzi, hogy nem csupán az anyanyelv elemeit és szabályait közvetíti a gyermekeknek, hanem - ezzel egyidejűleg - a hagyományos cigány szóbeli kultúra "beszédműfajaiba", az ezeket jellemző sajátos nyelvhasználatba is bevezeti őket: nyelvi kompetenciájukkal

egyidejűleg (amennyire ezt a gyermekek adott fejlődési szintje lehetővé teszi) kommunikatív kompetenciájukat is alakítja.

Kutatásunk másik témaköre - a cigány gyermekcsoportok szóbeli kultúrájának vizsgálata - a fenti típusú nyelvi szocializációs folyamatoknak mintegy az "eredményét" mutatja be. A gyermekek körében gyűjtött, különböző típusú játékokhoz kapcsolódó szövegek ugyanis jól mutatják, hogy a hagyományos cigány közösségekben élő gyermekek iskolás korukra elsajátítják - és alkotó módon alkalmazzák - a cigány szóbeli kultúra meghatározó jegyeit: az improvizatív előadásmódot, a párbeszédes-interaktív szövegépítést és a formális beszéd elemeinek a használatát.

Ha mindez így van, akkor joggal merülhet fel a kérdés: miből erednek a hagyományos cigány környezetből kikerülő gyermekek súlyos iskolai nehézségei, közöttük az - általában elsőként említett - nyelvi nehézségek? Miből ered a nyelvi deficitet, nyelvhiányt észlelő köznapi tapasztalat?[15]

Cigány anyanyelvű gyermekek esetében kézenfekvő dolog lenne a nyelvi nehézségek legfőbb okát az eltérő anyanyelv tényében keresni. Véleményem szerint azonban ez önmagában korántsem tehető felelőssé az oktatás során tapasztalt nyelvi problémák összeségéért. Egyfelől ugyanis ma már a hagyományos cigány közösségekből kikerülő gyermekek egy része is iskoláskorára valamilyen fokban megtanul magyarul. Másfelől pedig a tapasztalat azt mutatja: idegen nyelvi környezetbe kerülő gyerekek - amennyiben szocializációjuk nem tér el alapvetően társaikétól - nyelvi nehézségeiken rendszerint néhány hónap alatt túljutnak.

A nyelvi hátrány súlyosabb oka (amelyet itt voltaképpen csak érinthetünk) feltevésünk szerint összefügg a hagyományos cigány közösségek kultúrájával, közelebbről: a közösségek nyelvhasználatának sajátosságaival, a környező kultúráétól eltérő jellemzőivel. Az ilyen nyelvhasz-

15) Mindez az általunk vizsgált településeken élő gyermekek nagy részére is áll. A gyöngyösi gyerekek fejlettségi szintje például olyannyira negatívnak minősült, hogy kétharmaduk (az enyhe fokban értelmi fogyatékosok számára létesített) kisegítő iskolába lett beiskolázva; részben az otthoni szocializációval, részben pedig az oktatási körülményekkel összefüggő okokból, többségük itt sem tanul meg írni-olvasni.

nálati eltérések között meghatározónak tartom, hogy a cigány gyermekeknek nyújtott nyelvi mintából az írott nyelv, az írásbeliség - mint a nyelvi és világismeretek egyik legfőbb forrása - teljes mértékben hiányzik. A hagyományos cigány közösségekben a cigány kisgyermekeket körülvevő tárgyi világból hiányzik a gyermekkönyv: a felnőttekkel való közös tevékenységekből, a mindennapi élet helyzeteiből hiányoznak azok a tipikus helyzetek, tevékenységek, amelyekben az írásbeliségnek szerepe lenne (például képeskönyv-nézegetés, ennek során a könyvben látható tárgyak, személyek, cselekvések megnevezése, visszakérdezése a kisgyermektől). Ez azt jelenti, hogy anyanyelvi közösségükben, írástudatlan vagy funkcionálisan írástudatlan szülők gyermekeként nevelődve a cigány gyermekek híjával lesznek mindama tárgyi és nyelvi ismereteknek, fogalmi készletnek, amelyeket a környező kultúrában élő gyermekek a felnőttek közvetítésével megismert könyvekből már kicsi koruktól kezdve elsajátítanak. (S hogy a világból való "jelentésvételezésnek", az "itt és most"-on túl eső ismeretek megszerzésének milyen fontos eszköze a könyv, azt jól mutatja azoknak a - párhuzamos kutatásunkban vizsgált - két- két és féléves nem cigány gyermekeknek a teljesítménye, akik a közkedvelt képes gyermeklexikont forgatva folyamatosan felsorolták az ott látható egzotikus állatokat, gyümölcsöket, környezetükből nem ismert tárgyak, cselekvések egész sorát tudták megnevezni. S ez csupán a legtriviálisabb példa a könyveknek a nyelvhasználatot, nyelvi tudást alakító szerepére!)

Az iskola feltételezi, sőt elvárja ezt a könyvekből származó tudást, s kezdettől fogva épít rá. Ugyanakkor azok a sajátos nyelvhasználati módok, amelyekre egy hagyományos cigány kultúrában felnövekvő gyermeket anyanyelvi közössége megtanít, az iskolai követelmények szempontjából nagyrészt érdektelenek, irrelevánsak. (A gyerekek sajátos nyelvi tudásáról az iskola általában nem is tud - vagy nem vesz róla tudomást.) Az otthon elvárt és az oktatás által megkívánt nyelvhasználati módok szélsőségesen különböző mivolta pedig súlyos nehézségek, kudarcok forrása a gyermekek számára az iskolában: ez a tényező valószínűleg már önmagában is mintegy "garantálja" az iskolai eredménytelenséget.

Megjegyezném, hogy a nyelvi hátrány fenti értelmezése összhangban van e jelenségcsoport kutatásának újabb eredményeivel. A nyelvi fejlődést és az iskolai esélyeket kultúraközi perspektívában vizsgáló nyelvészek, pszichológusok, antropológusok ugyanis újabban a nyelvhasználati módok eltéréseiben, az "írni-olvasni tudóvá szocializálás" hiányában vélik felfedezni

egyes - írásbeliséggel hagyományosan nem rendelkező - etnikai közösségekből, illetve hátrányos helyzetű társadalmi csoportokból származó gyermekek tömeges iskolai eredménytelenségének legfőbb okát (ld. Heath, 1982, 1983; Schieffelin és Ochs, 1986).

Amennyiben a fenti feltevésünket a további kutatások igazolják, akkor talán elmondható: a cigány gyermekek nyelvi szocializációjának vizsgálata nem csupán a cigány anyanyelvi közösségekben érvényben lévő nyelvhasználati módok eddig ismeretlen aspektusainak a feltárásához járul hozzá, hanem egyben gyakorlati célokat is szolgál: a nyelvi szocializáció megismerésével az iskolában jelentkező nyelvi problémáknak egy - a valósághoz közelebb álló - diagnózisát (s ezáltal talán az eddiginél eredményesebb kezelését) is lehetővé teszi.

Irodalom

Broen, P.A. (1972), The Verbal Environment of the Language-Learning Child. Monograph of the American Speech and Hearing Association 17, December

Brown, R. - Bellugi, U. (1964), Three processes in the child's acquisition of syntax. In: Lenneberg, E.H. (szerk.) New Directions in the Study of Language. Cambridge, Mass., M.I.T. Press, 131-162.

Cross, T.G. (1977), Mothers' speech adjustments: the contribution of selected child listener variables. In: Snow, C.E. - Ferguson, C.A. (szerk.), Talking to Children. Language Input and Acquisition. Cambridge, Cambridge University Press, 151-188.

Dixon, R.M.W. (1980), The Languages of Australia. Cambridge, Cambridge University Press

Ervin-Tripp, S. - Mitchell-Kernan, C. (1977), Child Discourse. New York, Academic Press, Inc.

Ferguson, C.A. (1964), Baby talk in six languages. American Anthropologist 66:103-114.

Ferguson, C.A. (1977), Baby talk as a simplified register. In: Snow, C.E.- Ferguson, C.A. (szerk), Talking to Children.Language Input and Acquisition. Cambridge, Cambridge University Press, 219-235.

Forray R.K. - Hegedűs T.A. (1985), Az együttélés rejtett szabályai. Egy cigány csoport sikerének mértéke és ára egy iskolában. Budapest, Országos Pedagógiai Intézet

Garnica, O.K. (1977), Some prosodic and paralinguistic features of speech to young children. In: Snow, C.E. - Ferguson, C.A. (szerk.), Talking to Children. Language Input and Acquisition. Cambridge, Cambridge University Press, 63-88.

Gleason, J.B. (1975), Fathers and other strangers: Men's speech to young children. In: Dato, D.P. (szerk), Georgetown University Round Table on Languages and Linguistics. Washington, D.C., Georgetown University Press, 289-297.

Hajdú A. (1962), Le folklore Tsigane. Études Tsiganes No.1-2: 1-33.

Heath, S.B. (1982), What no bedtime story means: Narrative skills at home and school. Language in Society 11:49-77.

Heath, S.B. (1983), Ways with Words: Language, Life and Work in Communities and Classrooms. Cambridge, Cambridge University Press

Hymes, D.H. (1975), A beszélés néprajza. In: Pap M. - Szépe Gy. (szerk.), Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások. Budapest, Gondolat. 91-146.

Kemény I. (1976), A magyarországi cigányok helyzete. In: Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó,1971-ben végzett kutatásról. MTA Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványai, 7-67.

Kovalcsik K. (1985), Szlovákiai oláhcigány népdalok. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet

Mérei F. - V. Binét Á. (1972), Gyermeklélektan, Budapest, Gondolat

Nagy O. (1975), Archaikus világkép és mese-hagyományozás. A Debreceni Déri Múzeum 1974. évi évkönyve. 619-644.

Nagy O. (1978), The persistence of archaic traits among Gypsy story-telling communities in Romania. Journal of the Gypsy Lore Society 4th ser. 1.,4: 221-239.

Phillips, J. (1973), Syntax and vocabulary of mothers' speech to young children: age and sex comparisons. Child Development 44:182-185.

Réger Z. (1986), Halmozottan hátrányos helyzet és nyelvi fejlettség. (Kutatási projektum zárótanulmánya, kézirat)

Schieffelin, B.B. - Ochs, E. (1986), Language socialization. Annuel Review of Anthropology, Vol. 15.

Schieffelin, B.B. (1979), Getting it together: An ethnographic approach to the study of the development of communicative competence. In: Ochs, E. - Schieffelin, B.B. (szerk.), Developmental Pragmatics. New York, Academic Press, 73-108.

Shatz, M. - Gelman, R. (1973), The Development of Communication Skills: Modifications in the Speech of Young Children as a Function of Listener. Monographs of the Society for Research in Child Development no. 152, 38, no.5.

Snow, C.E. (1972), Mothers' speech to children learning language. Child Development 43: 549-565.

Snow, C.E. (1977), The development of conversation between mothers and babies. Journal of Child Language 4:1-22.

Snow, C.E., Arlman-Rupp, A., Hassing, Y., Jobse, J., Joosten, J., Vorster,J. (1976), Mothers'speech in three social classes. Journal of Psycholinguistic Research 5: 1-20.

Snow, C.E. - Ferguson, C.A. (1977), Talking to Children.Language Input and Acquisition. Cambridge, Cambridge University Press

Stewart, M.(1987), "Igaz beszéd" - avagy miért énekelnek az oláh cigányok? Valóság 1:49-64.

Tomai É. (1979), A 12-15 éves cigánygyermekek és javító-nevelőintézeti fiatalok szociabilitásának vizsgálata. In: A cigánygyermekek nevelése-oktatása. Az OM Kiadványa, 93-100.

Várnagy E. - Vekerdi J. (1979), A cigánygyermekek nevelésének és oktatásának problémái. Budapest, Tankönyvkiadó

Vekerdi J. (1985), Cigány nyelvjárási népmesék. Debrecen, a KLTE Néprajzi Tanszéke

Vekerdi J. - Mészáros Gy. (1978), A cigányság a felemelkedés útján. Budapest, a Hazafias Népfront Országos Tanácsa